

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

О.А. НЕМЦОВА

«ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ»

Конспект лекцій

ОДЕСА 2016

ББК 66.72(2)33

Н 50

УДК 34.01

Друкується за рішенням Вченої ради Одеського державного екологічного університету (протокол № ____ від _____).

Рецензенти: д.геогр.н, проф. Лосєва І.Д., к.ю.н., доц. Швидченко І.Г.

О.А. Немцова Процесуально-правова відповідальність: Конспект лекцій. - Одеса: 2016. – 144 с.

Конспект лекцій з навчальної дисципліни “Процесуально - правова відповідальність” освітньої програми підготовки бакалаврів за спеціальністю 101 «Екологія», складений у відповідності до робочої програми дисципліни.

В конспекті викладений матеріал за темами, який дозволить студентам отримати знання в галузі процесуального порядку притягнення до юридичної відповідальності. Наведено конституційні засади юридичної відповідальності, її види та підстави. Розділи конспекту деталізують порядок притягнення до різних видів юридичної відповідальності – адміністративної, кримінальної, цивільної, дисциплінарної та господарської.

© Одеський державний
екологічний університет, 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
ТЕМА 1. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	6
1.1 Юридична відповідальність – поняття, види, підстави. Законодавство, що регулює процесуально-правову відповідальність.....	6
1.2 Конституційні засади юридичної відповідальності	8
1. Що таке юридична відповідальність?.....	10
ТЕМА 2. ПОРЯДОК ПРИТЯГНЕННЯ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	12
2.1 Поняття адміністративної відповідальності та адміністративного правопорушення	12
2.2 Підвідомчість адміністративних справ. Порядок притягнення до адміністративної відповідальності.....	13
2.3 Оскарження рішень, постанов	18
ТЕМА 3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА	22
3.1 Задачі та принципи адміністративного судочинства	22
3.2 Компетенція адміністративних судів України.....	24
3.3 Учасники адміністративного процесу. Адміністративний позов	29
3.4 Перегляд судових рішень – апеляційне та касаційне провадження ...	37
ТЕМА 4. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС. ДОСУДОВЕ СЛІДСТВО.....	47
4.1 Завдання та принципи кримінального процесу	47
4.2 Докази в кримінальному процесі та його етапи	56
4.3 Учасники процесу, їх права та обов’язки.....	58
4.4 Досудове слідство в кримінальному процесі. Пред’явлення звинувачення	72
ТЕМА 5. СУДОВИЙ РОЗГЛЯД КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ	81
5.1. Судовий розгляд кримінальної справи	81
5.2 Вирок. Оскарження вироку.....	87
5.3. Перегляд кримінальної справи в апеляційному та касаційному порядку	90
ТЕМА 6. ПОРЯДОК ЗВЕРНЕННЯ ДО ГОСПОДАРСЬКОГО СУДУ	95
6.1 Загальна характеристика господарської відповідальності	95
6.2 Претензійний порядок розгляду господарських спорів.....	97
6.3 Розгляд господарських спорів у суді	101
ТЕМА 7. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	107
7.1 Поняття збитків та моральної шкоди.....	111
7.2 Загальні засади цивільного процесу в Україні.....	115
7.3. Розгляд цивільної справи посуті. Апеляційне та касаційне аскарження	122
Контрольні запитання по темі:	130

ТЕМА 8. ПОРЯДОК ПРИТЯГНЕННЯ ДО ДИСЦИПЛІНАРНОЇ	
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	132
8.1 Матеріальна відповідальність працівників	137
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:	143

ПЕРЕДМОВА

Останні події в країні, які стали початком активного реформування майже усіх напрямків державного регулювання, також стали відправною точкою для реформування судової та правоохоронної системи України. Слід зауважити, що становлення і вдосконалення судової системи в державі, роботи прокуратури, адвокатури та інших правоохоронних органів відбувається постійно, майже із початком курсу України на незалежність і самостійність. Процес державотворення, курс на євроінтеграцію, ринкова трансформація економічних відносин, побудова правової держави, що стоїть на демократичних засадах, створення правових умов для реалізації та захисту прав і свобод громадян – все це обумовлює необхідність підготовки майбутніх високо-професійних фахівців.

Треба зауважити, що якісна підготовка студентів, які навчаються на спеціальності “Екологія” неможлива без знань процесуального порядку притягнення до того чи іншого виду юридичної відповідальності.

Теоретичні засади курсу лекції з «Процесуально-правової відповідальності» складають сучасні процесуальні кодифіковані законодавчі акти та інші нормативно-правові джерела, концепція суспільної політики держави та судової реформи, яка має забезпечити неухильне дотримання прав людини і громадянина в Україні.

Дисципліна “Процесуально-правова відповідальність” надає студентам можливість чітко орієнтуватися у законодавстві, що регулює процесуальний порядок притягнення до юридичної відповідальності. Після вивчення дисципліни студенти мають знати підстави притягнення до відповідальності, види юридичної відповідальності, основні засади кримінального, адміністративного, цивільного, трудового та господарського права, що надасть їм змогу на практиці використовувати отриманні знання. Студенти повинні вміти орієнтуватися в законодавстві та вирішувати правові ситуації на підставі діючих нормативно-правових актів.

ТЕМА 1. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1 Юридична відповідальність – поняття, види, підстави. Законодавство, що регулює процесуально-правову відповідальність

Юридична відповідальність як соціальна категорія є важливим засобом, який забезпечує нормальне функціонування суспільних відносин. В юридичному сенсі відповідальність – це покладання обов'язку за скоєння правопорушення нести негативні наслідки. Відповідальність представляється в двох основних аспектах – проспективна (позитивна) та ретроспективна (негативна).

Відповідальність в позитивному значенні – це добросовісне відношення до своїх обов'язків перед суспільством і державою, установка на добровільне дотримання законів.

Юридична відповідальність в ретроспективному значенні – це міра державного примусу до особи, що вчинила правопорушення. Вона є засобом захисту громадського порядку, законних прав і інтересів громадян, засобом перевиховання правопорушників і попередження громадян про можливі для них негативні наслідки у випадках, якщо вони встануть на шлях вчинення злочинів або інших порушень правопорядку.

Правопорушення – це винна, суспільно-небезпечна, що суперечить закону, дія або бездіяльність, яка заподіює матеріальну і моральну шкоду.

Основні види юридичної відповідальності – кримінальна, цивільно-правова, адміністративна, дисциплінарна, господарська.

Основним законодавством України, що встановлює юридичну відповідальність є Конституція України та кодифіковані закони - Кримінальний кодекс України, Кримінально-процесуальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Кодекс законів про працю України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кодекс адміністративного судочинства України, Господарчий та Господарчий процесуальний кодекси України. Крім того, окремі положення щодо встановлення, визначення та застосування цивільної, адміністративної та дисциплінарної відповідальності містяться в законах, постановах Кабінету Міністрів України, Указах Президента України.

Кримінальний кодекс України (далі – ККУ) встановлює види кримінальних правопорушень, суб'єкти та об'єкти правопорушень, види покарань за кримінальні правопорушення. Метою його є правове забезпечення охорони прав та свобод особи, власності, суспільного порядку і суспільної безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних замахів, забезпечення миру та безпеки людства, а також попередження злочинів [2].

Окремим розділом у кодексі виділені злочини проти довкілля. Цей розділ встановлює кримінальну відповідальність за порушення норм екологічної безпеки, забруднення моря, повітря, земель, тощо [2].

Цивільний кодекс України (далі – ЦКУ) визначає засади правового регулювання цивільних відносин в суспільстві. ЦКУ займає провідне місце серед інших актів, які регулюють правове положення особистості, відношення власності, торговий обіг, визначає принципи господарчої діяльності, тощо [3].

Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини, які ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні сторін, майнової самостійності їх учасників. До майнових відносин, заснованих на адміністративному та іншому власному підпорядкуванні однієї сторони іншій, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом [3].

Основу адміністративного законодавства становлять Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КпАПУ) [4] та Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАСУ) [5]. Крім того, існує ціла низка законів та підзаконних нормативно-правових актів, які також застосовуються в процесі притягнення до адміністративної відповідальності.

Адміністративне законодавство виконує задачі по захисту прав та законних інтересів громадян від будь-яких протиправних замахів, незаконних дій службовців та представників адміністративної влади, що є найважливішим обов'язком держави, органів її влади та управління. Разом з тим, адміністративне законодавство сприяє укріпленню економічних засад демократичної правової держави, регулює охорону правопорядку, здійснює попередження та профілактику правопорушень.

Кодекс законів про працю України (далі – КЗпПУ) є систематизованим зводом норм, яким у найбільш загальному плані

регулюються суспільні відносини, що виникають у зв'язку з використанням найманої праці громадян у суспільному виробництві та встановлюються засади дисциплінарної відповідальності [6]. Крім того, до складу трудового законодавства України, яке регулює дисциплінарну відповідальність, входять численні спеціальні закони у галузі трудового права, окремі норми законів, що відносяться до інших галузей права, та підзаконні нормативно-правові акти – Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази, інструкції, положення, інші документи центральних органів виконавчої влади.

Господарчий кодекс України (далі – ГКУ) [7] та Господарчий процесуальний кодекс України (далі – ГПКУ) [8] визначають основні принципи господарювання в Україні та регулюють господарчі відносини, що виникають в процесі організації та здійснення господарчої діяльності між її суб'єктами та між цими суб'єктами та іншими учасниками відношень в сфері господарювання, а також усі питання стосовно притягнення до господарчої відповідальності.

1.2 Конституційні засади юридичної відповідальності

Основним Законом нашої держави є Конституція України, прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 року. Тут містяться основоположні принципи і правила, по яких живе держава та її громадяни. Конституцією визначаються основні засади притягнення до юридичної відповідальності громадян України, юридичних осіб, іноземних громадян і осіб без громадянства [1].

В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має вищу юридичну силу. Закони і інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Держава гарантує захист всіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Всі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Правовий порядок в Україні базується на принципах, відповідно до яких, ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади і органи місцевого

самоврядування, їх посадовці зобов'язані діяти тільки на підставі, в межах повноважень і методом, які передбачено Конституцією і законами України.

При залученні до кримінальної відповідальності основними принципами є положення ст. 29 Конституції України. Ніхто не може бути арештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і лише на підставах і в порядку, встановленому Законом [1].

У разі термінової необхідності запобігти злочину або припинити його, уповноважені на те законом органи можуть застосувати утримання під вартою як тимчасовий запобіжний засіб, обґрунтованість якого протягом 72 годин повинна бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом 72 годин з моменту затримання її не вручено вмотивоване рішення суду про утримання під вартою.

Кожному арештованому або затриманому повинно бути негайно повідомлено про мотиви арешту або затримання, роз'яснені його права і надана можливість з моменту затримання захищати себе самостійно або користуватися правовою допомогою захисника. Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини повинно бути негайно повідомлено її родичам.

Статтею 62 Конституції України встановлено принцип презумпції невинуватості – особа вважається невинною в здійсненні злочину і не може притягатися до кримінальної відповідальності, до тих пір, поки її вина не буде доведена в законному порядку і встановлена обвинувальним вироком суду [1].

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинність в здійсненні злочину.

Звинувачення не може базуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

У разі відміни вироку суду як неправосудного, держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, заподіяну безпідставним засудженням.

Особа не несе відповідальності за відмову від надання свідчень або пояснень відносно себе, членів сім'ї або близьких родичів, круг яких встановлений законом.

Підозрюваний, обвинувачений, підсудний має право на захист.

Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності.

Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може застосовуватися як виняток по мотивах суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, і за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з подальшим повним відшкодуванням їх вартості допускається тільки в умовах військового або надзвичайного положення.

Конфіскація може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, об'ємі і порядку, встановленому законом.

Статтею 55 Конституції України передбачений захист прав і свобод громадян судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадовців [1].

Кожний має право звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожний має право після використання всіх національних способів правового захисту звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожний має право будь-якими, не забороненими законом способами, захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.

Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження або накази. За видання або виконання явно злочинного розпорядження або наказу настає юридична відповідальність.

Основне конституційне положення, що стосується юридичної відповідальності, незалежно від її вигляду – юридична відповідальність носить індивідуальний характер. Ніхто не може двічі притягатися до юридичної відповідальності одного виду за одне і те ж правопорушення.

Стаття 68 Конституції містить положення про обов'язок кожного неухильно дотримуватися Конституції України та її законів, не робити зазіхати на права і свободи, честь і гідність інших людей [1].

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності [1].

Контрольні запитання по темі

1. Що таке юридична відповідальність?
2. Які є види юридичної відповідальності?
3. Які є конституційні засади притягнення до юридичної відповідальності?

4. Якими нормативно-правовими актами регулюється процесуальний порядок притягнення до різних видів юридичної відповідальності?

ТЕМА 2. ПОРЯДОК ПРИТЯГНЕННЯ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1 Поняття адміністративної відповідальності та адміністративного правопорушення

Адміністративна відповідальність – один з видів юридичної відповідальності, тому її притаманні певні загальні ознаки:

- вона є видом державного примусу;
- вона настає на підставі правових норм;
- настає за порушення правових норм.

Адміністративний правопорядок – це стан впорядкованості суспільних відносин, заснований на праві та законності.

Фактичною підставою адміністративної відповідальності є адміністративне (правопорушення) проступок. Процесуальною підставою відповідальності виступає акт компетентного органу про накладення конкретного адміністративного стягнення за конкретний адміністративний проступок.

Адміністративний проступок (правопорушення) – це протиправне, винне діяння (бездіяльність), що посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яке передбачена адміністративна відповідальність. Адміністративний проступок характеризується ознаками і складом. На відміну від злочину адміністративний проступок не характеризується на законодавчому рівні такою ознакою, як суспільна небезпека. Цю ознаку часто заміняють ознакою суспільної шкідливості.

Склад адміністративного проступку містить у собі: об'єкт, суб'єкт, об'єктивну та, суб'єктивну сторони.

Об'єктом є суспільні відносини, які регулюються нормами різних галузей права і охороняються нормами адміністративного права. Об'єктивна сторона являє собою зовнішню сторону адміністративного проступку: протиправне діяння чи бездіяльність, протиправний результат та причинний зв'язок між діянням та наслідками.

Суб'єкт – це особа (фізична чи юридична) яка здійснила адміністративний проступок. Суб'єктивна сторона – це психічне відношення правопорушника до скоєного правопорушення та негативних наслідків.

2.2 Підвідомчість адміністративних справ. Порядок притягнення до адміністративної відповідальності

Право вирішення адміністративних справ надане не тільки судовим, а й державним органам адміністративної юрисдикції, органам місцевого самоврядування тощо. Для відмежування компетенції судів загальної юрисдикції (а адміністративний суд є судом юрисдикції) від компетенції інших юрисдикційних органів, у тому числі й відмежування між судами, вводиться поняття «підвідомчості» справ.

Підставою розмежування підвідомчості справ між судами та іншими юрисдикційними органами є чотири загальні критерії (ознаки):

- а) наявність правового спору чи спору про право у відповідній сфері правового регулювання;
- б) суб'єктивний склад осіб, які беруть участь у справі;
- в) змістовний (предметний) склад спору;
- г) непоширеність юрисдикції інших юрисдикційних органів (судів) на спірні правовідносини, визначені законом [9].

Адміністративна юрисдикція- це певна категорія справ, яка підпадає під компетенцію адміністративних органів; це діяльність органів державного управління та посадових осіб з розгляду адміністративних справ, винесення з них рішень (постанов), а також застосування санкцій в адміністративному порядку (без звернення до суду) [9].

Підвідомчість- певне коло питань, розгляд і вирішення яких віднесені до повноважень тих або інших органів державної влади, органів управління підприємством, організацією, установою. Юридичне значення підвідомчості полягає у тому, що вона дозволяє розмежувати повноваження різних суб'єктів права, а щодо органів державної та публічної влади є гарантією дотримання принципу законності у їх діяльності, зокрема, ч. 2 ст. 19 Конституції України встановлює, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [1].

Підвідомчість визначається нормами матеріального права, а порядок розгляду справ регулюється процесуальними нормами.

Підвідомчість справ про адміністративні правопорушення відповідно до компетенції органів та посадових осіб, уповноважених розглядати такі справи визначена главою 17 КпАПУ. Посадові особи, уповноважені

розглядати справи про адміністративні правопорушення, можуть накладати адміністративні стягнення в межах наданих їм повноважень і лише під час виконання ними службових обов'язків (ст. 217 КпАПУ) [4].

Щодо таких колегіальних органів як адміністративні комісії, то вони мають право розглядати справи про адміністративні правопорушення за наявності не менш як половини членів їх складу, а виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад - за наявності не менш як двох третин від загального складу виконавчого комітету.

Розділом 3 КпАПУ визначено державні органи, які розглядають справи про адміністративні правопорушення.

Велика кількість органів (посадових осіб), які мають право розглядати справи про адміністративні правопорушення, обумовлена рядом обставин. Перш за все, галузі управління й існуючі в них відносини істотно відрізняються одне від одного, відзначаються різноманітністю і специфікою. Для того, щоб кваліфіковано вирішувати справи про адміністративні правопорушення, часто необхідно володіти спеціальними знаннями, наприклад, добре знати правила пожежної безпеки, дорожнього руху, ветеринарно-санітарні та ін. По-друге, оперативність та економічність провадження в багатьох випадках забезпечується тим, що стягнення накладають співробітники тих органів, які здійснюють контроль та нагляд за додержанням відповідних правил.

Відповідно до ст. 213 КпАПУ справи про адміністративні правопорушення надано право розглядати таким органам:

- 1) адміністративним комісіям;
- 2) виконавчим комітетам селищних, сільських рад;
- 3) районним (міським) судам (суддям);
- 4) органам внутрішніх справ, органам державних інспекцій та іншим органам (посадовим особам), уповноваженим на це законодавчими актами України.

Органи, яким надано право приймати рішення у справах про адміністративні правопорушення, за об'ємом компетенції розподіляються на дві групи. До першої належать адміністративні комісії, виконавчі комітети селищних, сільських рад, органи внутрішніх справ і судді. Вони розглядають справи про правопорушення, які вчиняються в різних галузях управління. Другу групу складають державні інспекції, органи транспорту, природоохорони тощо. Повноваження зазначених органів тісно пов'язані з конкретною галуззю управління. Наприклад, органи державного

пожежного нагляду уповноважені вирішувати справи про порушення правил пожежної безпеки, митні органи – про порушення митних правил і т. ін.

Органи (посадові особи) розглядають справи про адміністративні проступки в межах своєї підвідомчості. Кожен орган або посадова особа має право розглядати і вирішувати тільки ті питання, які належать до її відання. І тому, коли кажуть, що справа підвідомча якомусь органу, то мають на увазі, що саме цей орган займається цією справою, що його уповноважено вирішувати такі справи. Встановлення підвідомчості справ – спосіб визначення компетенції. В компетенцію входять також і повноваження. Повноваження визначають, що може зробити, які заходи може застосовувати орган (посадова особа), в той час як підвідомчість окреслює межі повноважень за територією та за об'ємом справ, які вирішуються.

Розрізняють два різновиди підвідомчості – предметну та територіальну.

Предметна (видова) підвідомчість – це нормативне вирішення питання про те, якому виду органів доручено розглядати відповідну категорію справ. Головний критерій закріплення предметної підвідомчості – категорія адміністративних правопорушень. Так, наприклад, законодавством встановлено, що справи про порушення природоохоронного законодавства розглядаються органами, які здійснюють державний екологічний контроль. Для визначення предметної підвідомчості справ законодавець використовує також і додаткові ознаки. До них належать місце вчинення правопорушення, вік правопорушника.

Під територіальною підвідомчістю розуміється нормативне вирішення питання про те, де повинна розглядатися конкретна справа. Головне правило територіальної підвідомчості – справа розглядається за місцем вчинення правопорушення. Але з цього правила є винятки: справи, підвідомчі адміністративним комісіям, розглядаються за місцем проживання правопорушників. Крім цього, з деяких категорій справ встановлена подвійна (альтернативна) територіальна підвідомчість [9].

Першочерговим у порядку притягнення особи до адміністративної відповідальності є встановлення факту порушення і фіксація цього факту в протоколі. Вимоги щодо складання протоколу передбачені ст. 256 КпАПУ. Протокол не складається у випадках, коли, відповідно до законодавства,

штраф накладається і стягується, а попередження фіксується на місці вчинення правопорушення (ст. 258) [4].

Процесуальний порядок розгляду справи врегульований ст. 278 - 282 КпАПУ [4].

Порядок адміністративного провадження включає кілька передбачених законом стадій:

- прийняття справи про адміністративні правопорушення до розгляду;
- розгляд справи та оцінка її фактичних обставин і доказів;
- ухвалення та опротестування постанови (рішення);
- оскарження та опротестування постанови (рішення);
- виконання постанов (рішень) про накладання адміністративних стягнень.

Суть першої стадії полягає у складенні протоколу уповноваженою на те особою або представником громадського формування, до яких належать посадові особи виконавчих органів сільських, селищних рад, органів внутрішніх справ, транспорту, громадські інспектори охорони природи та інші. Наявність протоколу про адміністративне порушення свідчить про те, що є підстави для порушення справи.

Перша стадія провадження у справах про адміністративне порушення закінчується з моменту надсилання протокола органу (посадовій особі), уповноваженому розглядати справу про дане порушення. До нього можуть додаватися пояснення свідків, протокол вилучення речей тощо.

Друга стадія полягає у тому, що компетентний орган (посадова особа) проводить остаточне розслідування у справі і дає правову оцінку діям особи, яку зазначено у протоколі як правопорушника. Отримавши матеріали справи, компетентний орган (посадова особа) готує її до розгляду і вирішує:

- чи правильно складено протокол та інші матеріали справи про адмінпорушення;
- чи сповіщено осіб, які беруть участь у розгляді справи, про час і місце розгляду;
- чи витребувано необхідні додаткові матеріали;
- чи підлягають задоволенню клопотання особи, яка притягується до адмінвідповідальності, потерпілого, їх законних представників і адвоката.

Справа про адмінпорушення розглядається відкрито, як правило, за місцем його вчинення, у п'ятиденний строк з дня одержання органом

(посадовою особою) протоколу про адмінпорушення та інших матеріалів справи.

Третя стадія - розглянувши справу, орган (посадова особа) виносить постанову:

- про накладання адміністративного стягнення;
- про закриття справи.

Адміністративне стягнення оголошується негайно після закінчення розгляду справи. Копія постанови протягом трьох днів вручається під розписку або надсилається особі, щодо якої її винесено. Оголошенням постанови у справі закінчується стадія розгляду справи про адміністративне порушення.

Четверта стадія - постанову у справі про адмінпорушення може оскаржити особа, щодо якої її винесено, а також потерпілий протягом 10 днів із дня її винесення. За загальним правилом скарга подається до органу (посадовій особі), який виніс постанову у справі, і протягом трьох діб надсилає її разом із справою органу (посадовій особі), який уповноважений її розглядати. Потім вона перевіряється на законність і обґрунтованість винесеної постанови, тобто встановлює чи дійсно у діях особи є склад правопорушення, чи правильно оформлено документи у справі, чи не перевищив орган (посадова особа), який розглядав справу, своїх повноважень тощо. Після цього орган (посадова особа), який розглядав скаргу (протест), може прийняти одне з наступних рішень:

- залишити постанову без зміни, а скаргу або протест – без задоволення;
- скасувати постанову і закрити справу;
- скасувати постанову і надіслати справу на новий розгляд;
- змінити захід стягнення у межах, передбачених нормативним актом про відповідальність за адмінпорушення, з тим, щоб стягнення не було посилено.

Якщо постанову винесено органом некомпетентним розглядати справу, то така постанова скасовується і справа надсилається на розгляд компетентного органу (посадової особи).

Суть п'ятої стадії полягає у практичній реалізації адмінстягнення, що призначене правопорушнику постановою. Порядок виконання постанов про накладання адміністративних стягнень врегульований у розділі 5 КпАПУ, Митному кодексі та інших законодавчих актах. Необхідною умовою виконання постанови є набуття чинності. Безпосереднє виконання

постанов покладено на уповноважені на це органи: органи внутрішніх справ, судових виконавців, митні органи та інші [9].

2.3 Оскарження рішень, постанов

Право на оскарження постанови у справі про адміністративне правопорушення є однією з гарантій захисту прав особи, забезпечення законності при притягненні до адміністративної відповідальності.

Відповідно до ст. 287 КпАПУ постанова може бути оскаржена особою, щодо якої її винесено, а також потерпілим. Порядок оскарження постанови у справі про адміністративне правопорушення встановлено ст. 288 КпАПУ [4].

Постанова може бути оскаржена або в адміністративному або в судовому порядку. Залежно від того, куди можна подати скаргу, виділяють варіанти оскарження - альтернативний і послідовний. Перший варіант полягає в тому, що постанова може бути оскаржена до вищого органу (вищій посадовій особі) або до адміністративного суду. Який порядок оскарження обрати (адміністративний чи судовий) - вирішує сам скажчик.

При послідовному порядку оскарження скарга спочатку повинна бути подана до вищого органу (вищій посадовій особі), після чого, якщо його рішення не задовольняє скажника, - до місцевого загального адміністративного суду.

Відповідно до ст. 289 КпАПУ скарга на постанову у справі про адміністративне правопорушення (проступок) може бути подана протягом десяти днів із дня винесення останньої [4].

У разі пропуску зазначеного строку з поважних причин (хвороба, тривале відрядження тощо) допускається його поновлення органом (посадовою особою), правомочним розглядати скаргу. Заява особи, щодо якої було винесено постанову, про поновлення строку оскарження, подається у письмовій формі, в ній має бути зазначено причини пропуску встановленого строку. Із змісту ст. 289 КпАПУ випливає, що, якщо строк оскарження пропущено без поважних причин, то він не поновлюється [4].

Постанова у справі про адміністративне правопорушення (проступок) може бути опротестована прокурором протягом десяти днів із дня винесення постанови.

Постанова адміністративного органу (посадової особи) у справі про адміністративне правопорушення набирає законної сили після закінчення строку оскарження (опротестування) цієї постанови.

Скарга і протест на постанову у справі про адміністративне правопорушення розглядаються правомочними органами (посадовими особами) в десятиденний строк з дня їх надходження, якщо інше не встановлено законами України.

Орган (посадова особа) при розгляді скарги або протесту на постанову у справі про адміністративне правопорушення (проступок) перевіряє законність і обґрунтованість винесеної постанови і приймає одне з таких рішень:

- 1) залишає постанову без зміни, а скаргу або протест без задоволення;
- 2) скасовує постанову і надсилає справу на новий розгляд;
- 3) скасовує постанову і закриває справу;
- 4) змінює захід стягнення в межах, передбачених нормативним актом про відповідальність за адміністративне правопорушення (проступки), з тим, однак, щоб стягнення не було посилено.

Якщо буде встановлено, що постанову винесено органом (посадовою особою), неправомочним вирішувати цю справу, то така постанова скасовується і справа надсилається на розгляд компетентного органу (посадової особи).

Постанова судді у справі про адміністративне правопорушення (проступок) може бути оскаржена особою, яку притягнуто до адміністративної відповідальності, її законним представником, захисником, потерпілим, його представником або на неї може бути внесено протест прокурора протягом десяти днів з дня винесення постанови. Апеляційна скарга, протест прокурора, подані після закінчення цього строку, повертаються апеляційним судом особі, яка її подала, якщо вона не заявляє клопотання про поновлення цього строку, а також якщо у поновленні строку відмовлено.

Апеляційна скарга, протест прокурора подаються до відповідного апеляційного суду через місцевий суд, який виніс постанову. Місцевий суд протягом трьох днів надсилає апеляційну скаргу, протест прокурора разом із справою у відповідний апеляційний суд.

Апеляційний перегляд здійснюється суддею апеляційного суду протягом двадцяти днів з дня надходження справи до суду.

Апеляційний суд повідомляє про дату, час і місце судового засідання

особу, яка подала скаргу, прокурора, який приніс протест, інших осіб, які беруть участь у провадженні у справі про адміністративне правопорушення, не пізніше ніж за три дні до початку судового засідання.

Неявка в судове засідання особи, яка подала скаргу, прокурора, який приніс протест, інших осіб, які беруть участь у провадженні у справі про адміністративне правопорушення (проступок), не перешкоджає розгляду справи, крім випадків, коли є поважні причини неявки або в суду відсутня інформація про належне повідомлення цих осіб.

Апеляційний суд переглядає справу в межах апеляційної скарги. Суд апеляційної інстанції не обмежений доводами апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права. Апеляційний суд може дослідити нові докази, які не досліджувалися раніше, якщо визнає обґрунтованим ненадання їх до місцевого суду або необґрунтованим відхилення їх місцевим судом.

За наслідками розгляду апеляційної скарги, протесту прокурора суд апеляційної інстанції має право:

- 1) залишити апеляційну скаргу чи протест прокурора без задоволення, а постанову без змін;
- 2) скасувати постанову та закрити провадження у справі;
- 3) скасувати постанову та прийняти нову постанову;
- 4) змінити постанову.

У разі зміни постанови в частині накладення стягнення, в межах, передбачених санкцією статті, воно не може бути посилено.

Постанова апеляційного суду набирає законної сили негайно після її винесення, є остаточною й оскарженню не підлягає.

Після закінчення апеляційного провадження справа не пізніше ніж у п'ятиденний строк направляється до місцевого суду, який її розглядав.

Копія рішення у скарзі або протесту на постанову у справі про адміністративне правопорушення протягом трьох днів надсилається особі, щодо якої її винесено. В той самий строк копія постанови надсилається потерпілому на його прохання.

Про результати розгляду протесту повідомляється прокуророві. Скасування постанови із закриттям справи про адміністративне правопорушення тягне за собою повернення стягнених грошових сум, оплатно вилучених і конфіскованих предметів, а також скасування інших обмежень, зв'язаних з цією постановою. У разі неможливості повернення

предмета повертається його вартість.

Рішення у скарзі на постанову у справі про адміністративне правопорушення може бути опротестовано прокурором.

Протест на рішення у скарзі вноситься у вищестоящий орган (вищестоящій посадовій особі) щодо органу (посадової особи), який прийняв рішення у скарзі.

Контрольні запитання по темі:

1. Що таке адміністративний проступок (правопорушення)?
2. Дайте визначення адміністративної відповідальності.
3. Що таке адміністративна юрисдикція?
4. Які органи мають право притягувати до адміністративної відповідальності?
5. Які є стадії притягнення до адміністративної відповідальності?
6. Яким чином фіксується адміністративний проступок?
7. Яким чином можна оскаржити постанову про притягнення до адміністративної відповідальності?
8. Визначте склад адміністративного проступку.

ТЕМА 3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

3.1 Задачі та принципи адміністративного судочинства

Завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень.

До адміністративних судів можуть бути оскаржені будь-які рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, крім випадків, коли щодо таких рішень, дій чи бездіяльності Конституцією чи законами України встановлено інший порядок судового провадження.

У справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони:

1) на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України;

2) з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано;

3) обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії);

4) безсторонньо (неупереджено);

5) добросовісно;

6) розсудливо;

7) з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи несправедливій дискримінації;

8) пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія);

9) з урахуванням права особи на участь у процесі прийняття рішення;

10) своєчасно, тобто протягом розумного строку [5].

Принципи адміністративного судочинства можуть бути як писані (закріплені у Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та інших міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, КАСУ), так і неписані (ті, що реалізуються у судовій практиці). Конституція України закріплює основні засади судочинства (статті 8, 129) [1]. Ці засади можуть бути як загальними для усіх видів судочинства, так і властивими лише одному виду судочинства.

Згідно зі статтею 7 КАСУ, принципами здійснення правосуддя в адміністративних судах є:

- 1) верховенство права;
- 2) законність;
- 3) рівність усіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом;
- 4) змагальність сторін;
- 5) диспозитивність;
- 6) офіційне з'ясування всіх обставин у справі;
- 7) гласність і відкритість адміністративного процесу;
- 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення адміністративного суду;
- 9) обов'язковість судових рішень [5].

Принципи адміністративного судочинства, що закріплені у КАСУ, є нормами прямої дії. Тобто вони можуть застосовуватися безпосередньо і не обов'язково у сукупності з більш конкретною нормою, адже такої може й не бути.

Діяльність адміністративних судів заснована як на загальних принципах судочинства, так і на галузевих принципах, тобто тих, що властиві лише адміністративному судочинству. До загальних принципів судочинства, що втілені і в КАСУ, можна віднести принципи верховенства права, законності, рівності учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін, диспозитивності, гласності і відкритості, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, обов'язковості судових рішень.

Водночас, на відміну від цивільного судочинства, принципи верховенства права і законності мають особливе значення в адміністративному судочинстві, а змістовне наповнення принципів змагальності та диспозитивності є дуже специфічним. Особливим

(галузевим) принципом, властивим лише адміністративному судочинству є принцип офіційного з'ясування обставин у справі, або принцип офіційності. Такі відмінності в адміністративному судочинстві обумовлені предметом адміністративної юрисдикції (а це діяльність публічної адміністрації) та завданням адміністративного судочинства.

Значення принципів у тому, що їх втілення у судочинстві надає йому якості правосуддя і навпаки – ігнорування веде до порушення права на судовий захист і, як правило, до неправосудності судових рішень. Крім того, принципи є ціннісним орієнтиром для надання тлумачення правилам адміністративного судочинства при їх застосуванні, а також усунення прогалин у них.

3.2 Компетенція адміністративних судів України

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Але який конкретно суд повинен розглядати ту чи іншу справу, залежить від розмежування компетенції між ними в здійсненні правосуддя. Відповідно до такого розмежування правосуддя в адміністративних справах здійснюється адміністративними судами. Юрисдикція адміністративних судів поширюється на всі публічно-правові спори, крім спорів, для яких законом встановлений інший порядок судового вирішення (ст. 4 КАСУ) [5].

Підставою розмежування підвідомчості справ між судами та іншими юрисдикційними органами є чотири загальні критерії (ознаки):

- а) наявність правового спору чи спору про право у відповідній сфері правового регулювання;
- б) суб'єктивний склад осіб, які беруть участь у справі;
- в) змістовний (предметний) склад спору;
- г) непоширеність юрисдикції інших юрисдикційних органів (судів) на спірні правовідносини, визначені законом.

Наявність правового спору є обов'язковим критерієм при вирішенні питання щодо підвідомчості справи суду. Для адміністративного судочинства це може бути лише публічно-правовий спір - суперечність між суб'єктами публічно-правових відносин, яка виникає з приводу їх прав і обов'язків або визнання правомірності рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

Важливим критерієм визначення підвідомчості справ адміністративному суду є суб'єктивний склад осіб, які беруть участь у справі. Особами, які беруть участь у справі, є сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб (ст. 47 КАСУ) [5]. Визначальне рішення у суб'єктному складі мають сторони процесу - позивач і відповідач. Позивачем можуть бути громадяни, підприємства, установи, організації (юридичні особи), суб'єкти владних повноважень. Відповідачем в адміністративній справі є суб'єкт владних повноважень. Фізичні та юридичні особи, які не є суб'єктами владних повноважень, можуть бути відповідачами лише у справах:

- 1) про тимчасову заборону (припинення) окремих видів або всієї діяльності об'єднання громадян;
- 2) про примусовий розпуск (ліквідацію) об'єднання громадян;
- 3) про примусове видворення іноземця чи особи без громадянства з України;
- 4) про обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо);
- 5) в інших випадках, встановлених законом (ст. 500 КАСУ) [5].

Змістовний (предметний) склад спору характеризується установленням законом підвідомчих адміністративному суду груп правових спорів у публічних правовідносинах. Закон (ст. 17 КАСУ) визначає п'ять груп правовідносин, на які поширюється компетенція адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ:

- спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності;
- спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби (діяльність на державних політичних посадах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, дипломатична служба, інша державна служба, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування);
- спори між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їх компетенції у сфері управління, у тому числі делегованих повноважень, а також спори, які виникають з приводу укладення та виконання адміністративних договорів;

- спори, що виникають з приводу укладання та виконання адміністративних договорів;
- спори за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, встановлених законом (наприклад, спори щодо примусового анулювання реєстраційного свідоцтва політичної партії, обмеження реалізації права на мирні зібрання тощо);
- спори щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму [5].

Непоширеність юрисдикції інших юрисдикційних органів (судів), крім адміністративного суду, на спірні публічно-правові відносини, визначені законом, є важливою гарантією компетентності вирішення справи відповідно до закону. Частина 2 ст. 17 КАСУ встановлює, що компетенція адміністративних судів не поширюється на публічно-правові справи:

- 1) що віднесені до юрисдикції Конституційного Суду України;
- 2) що належить вирішувати в порядку кримінального судочинства;
- 3) про накладення адміністративних стягнень;
- 4) щодо відносин, які відповідно до закону, статусу (положення) об'єднання громадян віднесені до їх внутрішньої діяльності або виключної компетенції [5].

Недотримання правил підвідомчості справ органам юрисдикційних повноважень (суду) тягне за собою процесуально-правові наслідки, як, наприклад, відмова у прийнятті позовної заяви, припинення провадження у справі, визнання рішення суду нечинним у зв'язку з порушенням процесуальних норм за процесуальними ознаками.

Система адміністративних судів України складається з чотирьох ланок: а) місцеві суди; б) апеляційні суди; в) Вищий адміністративний суд України; г) Верховний Суд України. Але який конкретно суд повинен розглядати ту чи іншу адміністративну справу, залежить від підсудності цих справ. Тобто, для того щоб звернутися до суду за захистом прав, свобод та інтересів позивача, треба чітко усвідомлювати правила підсудності, які встановлюються законом з урахуванням низки юридичних ознак, властивостей та особливостей провадження певних (конкретних) груп адміністративних справ.

На відміну від підвідомчості, яка розмежовує компетенцію між юрисдикційними органами (судами також) у сфері всієї процесуальної діяльності за ознаками наявності або відсутності конкретного виду

правового спору чи спору про право, суб'єктивного складу учасників справи та змістовних вимог спору, підсудність розмежовує компетенцію юрисдикційних органів (судів також) у конкретних процесуальних провадженнях щодо розгляду і вирішення справ з урахуванням юридичних ознак та особливостей. Визначити підсудність означає встановити, якої ланки, який суд згідно із законом повинен здійснювати судочинство в тій чи іншій справі у підвідомчих йому провадженнях.

Таким чином, підсудність - це поділ на групи за юридичними ознаками і властивостями адміністративних справ, вирішення яких віднесене законом до компетенції певного адміністративного суду.

Підсудність згідно із законом поділяється на три види: а) предметну; б) територіальну; в) інстанційну.

Предметна підсудність визначається: доступністю правосуддя для людини; характером публічно-правового спору; суб'єктивним складом сторін спірних правовідносин. Так, з урахуванням запровадженої дворівневої системи місцевих адміністративних судів, відповідно до ст. 18 КАСУ можна запропонувати таку класифікацію.

1. Місцевим загальним судам як адміністративним судам першої інстанції підсудні:

1) адміністративні справи, у яких однією із сторін є орган чи посадова особа місцевого самоврядування, посадова чи службова особа органу місцевого самоврядування, крім тих, які підсудні окружним адміністративним судам;

2) усі адміністративні справи з приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень у справах про притягнення до адміністративної відповідальності.

Зазначені справи мають велике поширення у суспільстві, а тому повинні розглядатися судами, найбільш доступними для людини як за місцем проживання (перебування), так і за традиційно усталеними відносинами. Такими судами є місцеві загальні районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди. Усі спори в таких випадках вирішуються одноособово суддями.

Законодавець, встановлюючи можливість розгляду спорів з приводу (неправомірного) притягнення до адміністративної відповідальності (п. 2 ч. 1 ст. 18 КАСУ), в порядку позовного провадження не виключає можливості оскаржити притягнення до адміністративної відповідальності в порядку провадження за скаргою, встановленому гл. 24 КпАПУ та іншими

законами України [4, 5]. Збереження оскарження за скаргою постанов у справі про адміністративне правопорушення, на нашу думку, ґрунтується на тому, що провадження за скаргою забезпечує швидкість розгляду справи та економічність. Розгляд у позасудовому порядку будь-якої адміністративної справи - це частина управлінської діяльності, якій властива певна оперативність. Адже строк подачі скарги на постанову у справі про адміністративне правопорушення (ст. 289 КпАПУ), строк розгляду цієї скарги (ст. 292 КпАПУ) визначався у 10 днів. Відповідно зменшуються і витрати на розгляд таких справ. Крім цього, особа, яка оскаржила постанову про адміністративне правопорушення, звільняється від сплати державного мита (ч. 4 ст. 288 КпАПУ) [4].

2. Окружним адміністративним судам як місцевим судам першої інстанції підсудні адміністративні справи, у яких однією із сторін є орган державної виконавчої влади, інший державний орган, орган влади Автономної Республіки Крим, їх посадова чи службова особа, крім справ з приводу їх рішень, дій чи бездіяльності у справах про адміністративні проступки (ч. 2 ст. 18 КАСУ) [5].

3. Місцевим загальним судам як адміністративним судам або окружним адміністративним судам як судам першої інстанції за вибором позивача підсудні:

1) адміністративні справи щодо оскарження дій або бездіяльності посадових чи службових осіб місцевих органів виконавчої влади (ч. 3 ст. 18 КАСУ);

2) адміністративні справи, предметна підсудність яких не визначена Кодексом адміністративного судочинства України (ч. 5 ст. 18 КАСУ) [5].

Дане положення надає особі можливість самостійно визначати, до якої з ланок системи місцевих адміністративних судів їй звернутися. Звернення до місцевого загального суду як адміністративного суду є більш доступним, а звернення до окружного адміністративного суду надає додаткові гарантії щодо незалежності розгляду адміністративної справи.

4. Вищому адміністративному суду України як суду першої і останньої інстанції підсудні справи:

1) щодо встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів або всеукраїнського референдуму;

2) щодо скасування реєстрації кандидата на пост Президента України (ч. 4 ст. 18 КАСУ) [5].

Спори в таких випадках розглядаються і вирішуються колегією у складі не менше п'яти суддів.

3.3 Учасники адміністративного процесу. Адміністративний позов

Особами, які беруть участь у справі є сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб.

Здатність мати процесуальні права та обов'язки в адміністративному судочинстві (адміністративна процесуальна правоздатність) визнається за громадянами України, іноземцями, особами без громадянства, органами державної влади, іншими державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими і службовими особами, підприємствами, установами, організаціями (юридичними особами). Здатність особисто здійснювати свої адміністративні процесуальні права та обов'язки, у тому числі доручати ведення справи представникові (адміністративна процесуальна дієздатність), належить

1) фізичним особам, які досягли повноліття і не визнані судом недієздатними,

2) а також фізичним особам до досягнення цього віку у спорах з приводу публічно-правових відносин, у яких вони відповідно до законодавства можуть самотійно брати участь.

Здатність особисто здійснювати свої адміністративні процесуальні права та обов'язки, у тому числі доручати ведення справи представникові (адміністративна процесуальна дієздатність), належить органам державної влади, іншим державним органам, органам влади Автономної Республіки Крим, органам місцевого самоврядування, їхнім посадовим і службовим особам, підприємствам, установам, організаціям (юридичним особам).

Адміністративний позов може бути подано в межах строку звернення до адміністративного суду, встановленого законом.

Для звернення до адміністративного суду за захистом прав, свобод та інтересів особи встановлюється річний строк, який, якщо не встановлено інше, обчислюється з дня, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про порушення своїх прав, свобод чи інтересів.

Якщо законом встановлена можливість досудового порядку вирішення спору і позивач скористався цим порядком, то обчислення

строку звернення до адміністративного суду починається з дня, коли позивач дізнався про рішення суб'єкта владних повноважень за результатами розгляду його скарги на рішення, дії або бездіяльність суб'єкта владних повноважень.

Сторонами в адміністративному процесі є позивач та відповідач.

Позивач - особа, на захист прав, свобод та інтересів якої подано адміністративний позов до адміністративного суду, а також суб'єкт владних повноважень, на виконання повноважень якого подана позовна заява до адміністративного суду.

Відповідач - суб'єкт владних повноважень, а у випадках, передбачених законом, й інші особи, до яких звернена вимога позивача.

Позивачем в адміністративній справі можуть бути громадяни України, іноземці чи особи без громадянства, підприємства, установи, організації (юридичні особи), суб'єкти владних повноважень.

Відповідачем в адміністративній справі є суб'єкт владних повноважень, якщо інше не встановлено КАСУ.

Громадяни України, іноземці чи особи без громадянства, їх об'єднання, юридичні особи, які не є суб'єктами владних повноважень, можуть бути відповідачами лише за адміністративним позовом суб'єкта владних повноважень:

про тимчасову заборону (зупинення) окремих видів або всієї діяльності об'єднання громадян;

про примусовий розпуск (ліквідацію) об'єднання громадян;

про примусове видворення іноземця чи особи без громадянства з України;

про обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо);

в інших випадках, встановлених законом.

Особи, які беруть участь у справі, мають рівні процесуальні права і обов'язки, вони зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами і неухильно виконувати процесуальні обов'язки, а також мають право:

1) знати про дату, час і місце судового розгляду справи, про всі судові рішення, які ухвалюються у справі та стосуються їхніх інтересів;

2) знайомитися з матеріалами справи;

3) заявляти клопотання і відводи;

4) давати усні та письмові пояснення, доводи та заперечення;

5) подавати докази, брати участь у дослідженні доказів;

6) висловлювати свою думку з питань, які виникають під час розгляду справи, задавати питання іншим особам, які беруть участь у справі, свідкам, експертам, спеціалістам, перекладачам;

7) подавати заперечення проти клопотань, доводів і міркувань інших осіб;

8) знайомитися з технічним записом та журналом судового засідання і подавати письмові зауваження до них;

9) робити із матеріалів справи виписки, знімати копії з матеріалів справи, одержувати копії судових рішень;

10) оскаржувати судові рішення у частині, що стосується їхніх інтересів;

11) користуватися іншими процесуальними правами.

Крім прав та обов'язків, визначених у ст. 49 КАСУ, позивач має право змінити підставу або предмет адміністративного позову, збільшити або зменшити розмір позовних вимог або відмовитися від адміністративного позову в будь-який час до закінчення судового розгляду. Позивач має право відмовитися від адміністративного позову й у суді апеляційної чи касаційної інстанції до закінчення відповідно апеляційного чи касаційного розгляду.

Відповідач має право визнати адміністративний позов повністю або частково, подати заперечення проти адміністративного позову.

Сторони можуть досягнути примирення на будь-якій стадії адміністративного процесу, що є підставою для закриття провадження в адміністративній справі. Суд не приймає відмови позивача від адміністративного позову, визнання адміністративного позову відповідачем і не визнає умов примирення сторін, якщо ці дії суперечать закону або порушують чий-небудь права, свободи чи інтереси [4].

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, можуть вступити у справу у будь-який час до закінчення судового розгляду, пред'явивши адміністративний позов до сторін. Задоволення адміністративного позову таких осіб має повністю або частково виключати задоволення вимог позивача до відповідача. У разі вступу третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, розгляд адміністративної справи починається спочатку.

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача у будь-який час до закінчення судового розгляду, якщо рішення у справі може

вплинути на їхні права, свободи, інтереси або обов'язки. Вони можуть бути залучені до участі у справі також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, або з ініціативи суду. Вступ третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, не має наслідком розгляд адміністративної справи спочатку.

Сторона, а також третя особа в адміністративній справі можуть брати участь в адміністративному процесі особисто і (або) через представника, яким може бути фізична особа, яка має адміністративну процесуальну дієздатність.

Права, свободи та інтереси малолітніх та неповнолітніх осіб, які не досягли віку, з якого настає адміністративна процесуальна дієздатність, а також недієздатних фізичних осіб захищають у суді їхні законні представники - батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники чи інші особи, визначені законом.

Права, свободи та інтереси неповнолітніх осіб, які досягли віку, з якого настає адміністративна процесуальна дієздатність, непрацездатних фізичних осіб і фізичних осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть захищати в суді їхні законні представники - батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники чи інші особи, визначені законом. Суд може залучити до участі у таких справах відповідно неповнолітніх осіб, непрацездатних фізичних осіб і фізичних осіб, цивільна дієздатність яких обмежена.

Законним представником органу, підприємства, установи, організації в суді є його керівник чи інша особа, уповноважена законом, положенням, статутом.

Учасниками адміністративного процесу, крім осіб, які беруть участь у справі, є секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач.

Секретар судового засідання:

- 1) здійснює судові виклики і повідомлення;
- 2) перевіряє наявність та з'ясовує причини відсутності осіб, яких було викликано до суду, і доповідає про це головуючому;
- 3) забезпечує контроль за повним фіксуванням судового засідання технічними засобами;
- 4) веде журнал судового засідання;
- 5) оформляє матеріали адміністративної справи;
- 6) виконує інші доручення головуючого у справі.

До участі в адміністративному процесі головуючим у судовому засіданні може залучатися судовий розпорядник який забезпечує належний стан зали судового засідання і запрошує до неї учасників адміністративного процесу; оголошує про вхід суду до зали судового засідання і вихід суду із неї; слідкує за дотриманням порядку особами, присутніми у залі судового засідання; приймає від учасників адміністративного процесу та передає документи і матеріали суду під час судового засідання; виконує розпорядження головуючого про приведення до присяги перекладача, експерта; запрошує до зали судового засідання свідків та виконує розпорядження головуючого про приведення їх до присяги; виконує інші розпорядження головуючого, пов'язані із забезпеченням умов, необхідних для розгляду адміністративної справи.

Вимоги судового розпорядника, пов'язані із виконанням обов'язків, встановлених цією статтею, є обов'язковими для осіб, які беруть участь у справі, свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів та інших осіб, присутніх у залі судового засідання.

Як свідок в адміністративній справі може бути викликана судом кожна особа, якій можуть бути відомі обставини, що належить з'ясувати у справі. Не можуть бути допитані як свідки:

1) недієздатні фізичні особи, а також особи, які перебувають на обліку чи на лікуванні у психіатричному лікувальному закладі та не здатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати з цього приводу показання;

2) представники в судовому процесі, захисники у кримінальних справах - про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника;

3) священнослужителі - про відомості, одержані ними на сповіді віруючих;

4) професійні судді, народні засідателі та присяжні - про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення;

5) інші особи, які не можуть бути допитані як свідки згідно із законом чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, без їхньої згоди.

Фізична особа має право відмовитися від давання показань щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка,

усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб).

Свідок зобов'язаний прибути до суду у визначений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини. За завідомо неправдиві показання або за відмову від давання показань з непередбачених законом підстав свідок несе кримінальну відповідальність.

Експертом є особа, яка має необхідні знання та якій в порядку, встановленому КАСУ, доручається дати висновок з питань, що виникають під час розгляду справи і стосуються спеціальних знань цієї особи, шляхом дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини у справі.

Експерт зобов'язаний провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок щодо поставлених йому питань, у разі необхідності - прибути за викликом суду, дати висновок або роз'яснити його в судовому засіданні. Експерт не має права за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи; спілкуватися з особами, які беруть участь у справі, а також з іншими учасниками адміністративного процесу, за винятком дій, пов'язаних з проведенням експертизи; розголошувати відомості, що стали йому відомі у зв'язку з проведенням експертизи, або повідомляти будь-кому, крім суду, про результати експертизи. Експерт невідкладно повинен повідомити суд про неможливість проведення ним експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів. У разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення експерт невідкладно заявляє суду клопотання щодо його уточнення або повідомляє суд про неможливість проведення ним експертизи за заданими питаннями.

Експерт має право: 1) знайомитися з матеріалами справи, що стосуються предмета дослідження; 2) заявляти клопотання про подання йому додаткових матеріалів і зразків; 3) викладати у висновку судової експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були задані питання; 4) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження; 5) задавати питання особам, які беруть участь у справі, та свідкам; 6) користуватися іншими правами.

За завідомо неправдивий висновок, відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків у суді експерт несе кримінальну відповідальність.

Спеціалістом є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних засобів і може надавати консультації під час вчинення процесуальних дій з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Він зобов'язаний прибути за викликом суду, відповідати на задані судом питання, давати усні консультації та письмові роз'яснення, звертати увагу суду на характерні обставини чи особливості доказів, у разі потреби - надавати суду технічну допомогу.

Перекладачем є особа, яка вільно володіє мовою, якою здійснюється адміністративне судочинство, та іншою мовою, знання якої необхідне для усного або письмового перекладу з однієї мови на іншу, а також особа, яка володіє технікою спілкування з глухими, німими чи глухонімими.

Перекладач зобов'язаний з'являтися за викликом до суду, здійснювати повний і правильний переклад, своїм підписом посвідчувати правильність перекладу в процесуальних документах, що вручаються особам, які беруть участь у справі, в перекладі мовою, якою вони володіють.

За завідомо неправильний переклад або за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків перекладач несе кримінальну відповідальність.

Адміністративний позов, на відміну від цивільного, являє собою вимогу про захист суб'єктивних прав і інтересів суб'єктів вертикальних (публічно-правових) відносин. Ціль адміністративного позову - захист публічних прав, "а не порядку як такого". Більш точно адміністративний позов варто визначати як вимогу про захист суб'єктивних публічних прав або публічно-правових інтересів.

Відмежування адміністративного позову від цивільного здійснюється залежно від предмета позову. Предметом адміністративного позову є вимога про захист публічних прав. Виходячи із цієї вимоги, визначаються процесуальні особливості розгляду й вирішення адміністративних позовів (суб'єктивний склад, особливості доказування, специфіка судового рішення). Залежно від характеру цієї ж вимоги визначається спосіб (способи) захисту порушених або оспорюваних публічних прав

Адміністративні спори мають і свою специфіку. Тут позивачу доводиться "боротися" уже з державою в особі її численних органів. Це спричиняє підвищену скрупульозність у підготовці до даних справ.

Згідно зі статтями 105 - 106 КАСУ [5] позовна заява має бути подана до адміністративного суду у письмовій формі та повинна містити наступні відомості:

- найменування адміністративного суду, до якого подається позовна заява;
- ім'я чи назву позивача, поштову адресу, а також номер засобу зв'язку та адресу електронної пошти, якщо такі є;
- ім'я або назву відповідача, посаду й місце служби посадової чи службової особи, поштову адресу, а також номер засобу зв'язку та адресу електронної пошти, якщо такі відомі;
- зміст позовних вимог (нагадаємо, що ними можуть бути вимоги на захист прав, свобод чи інтересів осіб виключно у сфері публічно-правових відносин - наприклад, вимоги про скасування або визнання нечинним рішення відповідача - суб'єкта владних повноважень, про зобов'язання відповідача - суб'єкта владних повноважень прийняти рішення або вчинити певні дії чи утриматися від їх вчинення, про стягнення з відповідача коштів на відшкодування шкоди, завданої його незаконним рішенням, дією чи бездіяльністю, тощо);
- виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги (на підтвердження цих обставин позивач зазначає докази, про які йому відомо і які можуть бути використані судом);
- у разі необхідності - клопотання про звільнення від сплати судового збору; про звільнення від оплати правової допомоги і забезпечення надання правової допомоги, якщо відповідний орган відмовив особі у забезпеченні правової допомоги; про призначення судової експертизи; про витребування доказів; про виклик свідків, тощо;
- перелік документів та інших матеріалів, що додаються (в обов'язковому порядку - копії позовної заяви та копії всіх документів, що приєднуються до неї, відповідно до кількості відповідачів та документ про сплату судового збору).

Позовна заява підписується позивачем або його представником із зазначенням дати підписання заяви. Якщо позовна заява подається представником позивача, то до неї мають додаватися довіреність чи інший документ, що підтверджує повноваження такого представника на подання позову і, можливо, на подальше представництво в суді під час розгляду цього позову, а також мають бути вказані ім'я представника, його поштова адреса, номер телефону та адреса електронної пошти, якщо вони є.

Позовну заяву може бути підписано однією з таких компетентних осіб:

- при поданні від імені юридичної особи - уповноваженою посадовою особою юридичної особи (наприклад, директором чи головою правління)

- або представником підприємства (юрисконсульт, адвокатом тощо);
- при поданні від імені фізичної особи - самою фізичною особою або її представником (юрисконсульт, адвокатом та ін.).

Щодо самої процедури подання позовної заяви, то існує два варіанти її проведення. По-перше, позовна заява з необхідними копіями (залежно від кількості відповідачів) може бути подана безпосередньо до канцелярії відповідного суду. При цьому варто зробити одну зайву копію, яка, на прохання особи, що її подає, реєструється працівником канцелярії і повертається позивачу чи його представнику. Ця завірена копія може знадобитися у майбутньому, оскільки буде документальним підтвердженням подання позову. По-друге, позовну заяву можна направити на адресу суду поштою (цінний лист з описом вкладення).

Але незалежно від обраного способу подання заяви до адміністративного суду до заяви обов'язково має бути додана квитанція про сплату судового збору.

Якщо позовну заяву було оформлено з дотриманням усіх викладених вимог законодавства (до речі, як зазначено у ч. 2 ст. 105 КАСУ, на прохання позивача службовцем апарату адміністративного суду може бути надана допомога в її оформленні) та немає інших підстав для повернення позовної заяви або відмови у відкритті провадження в адміністративній справі, суддя не пізніше наступного дня після надходження заяви до адміністративного суду постановляє ухвалу про відкриття провадження, копія якої невідкладно після постановлення надсилається особам, які беруть участь у справі, разом з інформацією про їхні процесуальні права і обов'язки (відповідачам надсилаються також копії позовної заяви та доданих до неї документів [5]).

3.4 Перегляд судових рішень – апеляційне та касаційне провадження

Судом апеляційної інстанції в адміністративних справах є апеляційний адміністративний суд, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться місцевий адміністративний суд (місцевий загальний суд як адміністративний суд чи окружний адміністративний суд), що ухвалив рішення.

Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки, мають право оскаржити в апеляційному порядку постанови суду першої інстанції повністю або частково.

Ухвали суду першої інстанції можуть бути оскаржені в апеляційному порядку окремо від постанови суду повністю або частково.

Апеляційна скарга подається до адміністративного суду апеляційної інстанції протягом десяти днів з дня проголошення постанови через суд першої інстанції, який її ухвалив. Копія апеляційної скарги одночасно надсилається особою, яка її подає, до суду апеляційної інстанції.

Апеляційна скарга на ухвалу суду першої інстанції подається протягом п'яти днів з дня проголошення ухвали.

Апеляційна скарга подається у письмовій формі, в ній зазначаються:

- 1) найменування адміністративного суду апеляційної інстанції, до якого подається скарга;
- 2) ім'я (найменування), поштова адреса особи, яка подає апеляційну скаргу, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти;
- 3) вимоги особи, яка подає апеляційну скаргу, до суду апеляційної інстанції;
- 4) обґрунтування вимог особи, яка подала апеляційну скаргу, із зазначенням того, у чому полягає неправильність чи неповнота дослідження доказів і встановлення обставин у справі та (або) застосування норм права;
- 5) у разі необхідності - клопотання особи, яка подає апеляційну скаргу, про витребування нових доказів, про виклик свідків тощо;
- 6) перелік матеріалів, які додаються [5].

В апеляційній скарзі зазначається, чи бажає особа взяти участь у судовому засіданні суду апеляційної інстанції, чи просить суд розглянути справу за її відсутності. Якщо в апеляційній скарзі наводяться нові докази, які не були надані суду першої інстанції, то у ній зазначається причина, з якої ці докази не були надані.

Підписується скарга особою, яка її подає, або її представником, який додає оформлений належним чином документ про свої повноваження, якщо цей документ не подавався раніше. В апеляційній скарзі зазначається дата її подання.

До апеляційної скарги додаються її копії відповідно до кількості осіб, які беруть участь у справі та документ про сплату судового збору.

Суд першої інстанції через три дні після закінчення строку на подання апеляційної скарги надсилає її разом зі справою до адміністративного суду апеляційної інстанції.

Якщо подано апеляційну скаргу на ухвалу суду першої інстанції, яка не перешкоджає провадженню у справі, то суд першої інстанції, не зупиняючи провадження, направляє до адміністративного суду апеляційної інстанції апеляційну скаргу та копії матеріалів справи, що необхідні для розгляду такої скарги. Після закінчення апеляційного провадження всі матеріали цього провадження приєднуються до матеріалів адміністративної справи.

Отримавши апеляційну скаргу, суддя-доповідач протягом трьох днів перевіряє її відповідність вимогам КАСУ і за відсутності перешкод постановляє ухвалу про відкриття апеляційного провадження [5].

Якщо заяву не буде подано особою в зазначений строк або вказані нею підстави для поновлення строку апеляційного оскарження будуть визнані неповажними, суддя-доповідач відмовляє у відкритті апеляційного провадження.

Незалежно від поважності причини пропуску строку апеляційного оскарження суд апеляційної інстанції відмовляє у відкритті апеляційного провадження у разі, якщо апеляційна скарга прокурора, органу державної влади, органу місцевого самоврядування чи іншого суб'єкта владних повноважень подана після спливу одного року з моменту оголошення оскаржуваного судового рішення.

Суддя-доповідач відмовляє у відкритті апеляційного провадження у справі також у випадках, якщо:

- 1) справа не підлягає апеляційному розгляду у порядку адміністративного судочинства;
- 2) є ухвала про закриття апеляційного провадження у зв'язку з відмовою особи від апеляційної скарги;
- 3) є ухвала про відмову у задоволенні апеляційної скарги цієї особи або про відмову у відкритті апеляційного провадження за апеляційною скаргою.

Суддя-доповідач протягом десяти днів після відкриття апеляційного провадження:

- 1) з'ясовує склад учасників адміністративного процесу;
- 2) надсилає копії ухвали про відкриття апеляційного провадження особам, які беруть участь у справі, разом з копією апеляційної скарги, інформацією про їхні права та обов'язки і встановлює строк, протягом якого можуть бути подані заперечення на апеляційну скаргу;

3) з'ясовує обставини, на які посилаються особи, що беруть участь у справі, як на підставу своїх вимог і заперечень;

4) з'ясовує, які обставини визнаються та які заперечуються особами, що беруть участь у справі;

5) пропонує особам, що беруть участь у справі, подати нові докази, на які вони посилаються, або витребує їх за клопотанням особи, що подала апеляційну скаргу, або з власної ініціативи;

6) вирішує інші письмово заявлені клопотання осіб, які беруть участь у справі;

7) вирішує питання про можливість письмового провадження за наявними у справі матеріалами у суді апеляційної інстанції;

8) вирішує інші питання, необхідні для апеляційного розгляду справи [5].

Особи, які беруть участь у справі, мають право подати до адміністративного суду апеляційної інстанції заперечення на апеляційну скаргу в письмовій формі протягом встановленого судом апеляційної інстанції строку.

Заперечення на апеляційну скаргу містить:

1) найменування адміністративного суду апеляційної інстанції;

2) ім'я (найменування), поштову адресу особи, яка подає заперечення на апеляційну скаргу, а також номер засобу зв'язку, адресу електронної пошти, якщо такі є;

3) номер адміністративної справи в адміністративному суді апеляційної інстанції, якщо він повідомлений судом апеляційної інстанції;

4) обґрунтування заперечень щодо змісту і вимог апеляційної скарги;

5) у разі необхідності - клопотання особи, яка подає заперечення на апеляційну скаргу;

6) перелік матеріалів, які додаються.

Особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки, у будь-який час до закінчення апеляційного розгляду мають право приєднатися до апеляційної скарги, підтримавши її вимоги.

Особа, яка подала апеляційну скаргу, має право доповнити чи змінити її протягом строку на апеляційне оскарження, обґрунтувавши необхідність таких змін чи доповнень, або відкликати її до початку розгляду справи судом апеляційної інстанції, а друга сторона має право

визнати апеляційну скаргу обґрунтованою в повному обсязі чи в певній частині.

Особа, яка подала апеляційну скаргу, має право протягом усього часу розгляду справи відмовитися від неї повністю або частково. Питання про прийняття відмови від апеляційної скарги і закриття у зв'язку з цим апеляційного провадження вирішується судом апеляційної інстанції, що розглядає справу, в судовому засіданні за участі сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Про прийняття відмови від скарги та закриття у зв'язку з цим апеляційного провадження суд постановляє ухвалу. Повторне апеляційне оскарження рішення, ухвали суду першої інстанції з тих самих підстав не допускається.

Суд апеляційної інстанції переглядає судові рішення суду першої інстанції в межах апеляційної скарги. Суд апеляційної інстанції може вийти за межі доводів апеляційної скарги в разі встановлення під час апеляційного провадження порушень, допущених судом першої інстанції, які призвели до неправильного вирішення справи.

Суд апеляційної інстанції може дослідити докази, які не досліджувалися у суді першої інстанції, з власної ініціативи або за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, якщо визнає обґрунтованим ненадання їх до суду першої інстанції або необґрунтованим відхилення їх судом першої інстанції.

Суд апеляційної інстанції може встановити нові обставини, якщо вони не встановлювалися судом першої інстанції у зв'язку із неправильним застосуванням норм матеріального права.

Суд апеляційної інстанції не може розглядати позовні вимоги, що не були заявлені в суді першої інстанції.

Апеляційна скарга на рішення суду першої інстанції має бути розглянута протягом одного місяця з дня постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження, а апеляційна скарга на ухвалу суду першої інстанції - протягом п'ятнадцяти днів з дня постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження.

Апеляційний розгляд здійснюється колегією суддів у складі трьох суддів за правилами розгляду справи судом першої інстанції.

Неприбуття у судові засідання сторін або інших осіб, які беруть участь у справі, належним чином повідомлених про дату, час і місце апеляційного розгляду, не перешкоджає судовому розгляду справи. Якщо суд апеляційної інстанції визнав обов'язковою участь у судовому засіданні

осіб, які беруть участь у справі, а вони не прибули, суд апеляційної інстанції може відкласти апеляційний розгляд справи.

Суд апеляційної інстанції може розглянути справу в порядку письмового провадження за наявними у справі матеріалами, якщо справу може бути вирішено на основі наявних у ній доказів, у разі:

1) відсутності клопотань від усіх осіб, які беруть участь у справі, про розгляд справи за їх участю;

2) неприбуття жодної з осіб, які беруть участь у справі, у судові засідання, хоча вони були належним чином повідомлені про дату, час і місце судового засідання;

3) подання апеляційної скарги на рішення суду першої інстанції, які прийняті у порядку скороченого провадження за результатами розгляду справ, передбачених КАСУ [5].

За наслідками розгляду апеляційної скарги на постанову суду першої інстанції суд апеляційної інстанції має право:

1) залишити апеляційну скаргу без задоволення, а постанову суду - без змін;

2) змінити постанову суду;

3) скасувати її та прийняти нову постанову суду;

4) скасувати постанову суду і залишити позовну заяву без розгляду або закрити провадження у справі;

5) визнати постанову суду нечинною і закрити провадження у справі.

За наслідками розгляду апеляційної скарги на ухвалу суду першої інстанції суд апеляційної інстанції має право:

1) залишити апеляційну скаргу без задоволення, а ухвалу суду - без змін;

2) змінити ухвалу суду;

3) скасувати ухвалу суду, яка перешкоджає подальшому провадженню у справі, і направити справу для продовження розгляду;

4) скасувати ухвалу суду і залишити позовну заяву без розгляду або закрити провадження у справі;

5) визнати ухвалу суду нечинною і закрити провадження у справі;

6) скасувати ухвалу суду і постановити нову ухвалу.

Постанова суду апеляційної інстанції складається з:

1) вступної частини із зазначенням:

дати і місця її прийняття;

найменування адміністративного суду апеляційної інстанції, прізвищ та ініціалів суддів і секретаря судового засідання;
імен (найменувань) осіб, які беруть участь у справі;

2) описової частини із зазначенням:

короткого змісту позовних вимог і постанови суду першої інстанції;
короткого змісту вимог апеляційної скарги;
узагальнених доводів особи, яка подала апеляційну скаргу;
узагальненого викладу позиції інших осіб, які беруть участь у справі;
встановлених судом першої інстанції обставин;

3) мотивувальної частини із зазначенням:

встановлених судом апеляційної інстанції обставин із посиланням на докази, а також мотивів неврахування окремих доказів;
мотивів, з яких суд апеляційної інстанції виходив при прийнятті постанови, і положення закону, яким він керувався;

4) резолютивної частини із зазначенням:

висновку суду апеляційної інстанції по суті вимог апеляційної скарги і позовних вимог;
розподілу судових витрат;
строку і порядку набрання постановою законної сили та її оскарження;
встановленого судом строку для подання суб'єктом владних повноважень - відповідачем до суду першої інстанції звіту про виконання постанови, якщо вона вимагає вчинення певних дій [5].

Судом касаційної інстанції в адміністративних справах є Вищий адміністративний суд України.

Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та обов'язки, мають право оскаржити в касаційному порядку судові рішення суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, а також судові рішення суду апеляційної інстанції повністю або частково.

Ухвали суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, а також ухвали суду апеляційної інстанції можуть бути оскаржені в касаційному порядку, якщо вони перешкоджають подальшому провадженню у справі. Заперечення проти інших ухвал можуть бути включені до касаційної скарги на судові рішення, ухвалене за наслідками апеляційного провадження.

Підставами касаційного оскарження є порушення судом норм матеріального чи процесуального права.

Касаційна скарга подається безпосередньо до адміністративного суду касаційної інстанції протягом двадцяти днів після набрання законної сили судовим рішенням суду апеляційної інстанції.

У касаційній скарзі зазначаються:

- 1) найменування адміністративного суду касаційної інстанції;
- 2) ім'я (найменування), поштова адреса особи, яка подає касаційну скаргу, та осіб, які беруть участь у справі, а також їх номери засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є;
- 3) судові рішення, що оскаржуються;
- 4) обґрунтування вимог особи, що подає касаційну скаргу, із зазначенням того, у чому полягає порушення норм матеріального чи процесуального права;
- 5) вимоги особи, що подає касаційну скаргу, до суду касаційної інстанції;
- 6) у разі необхідності - клопотання особи, що подає касаційну скаргу;
- 7) перелік матеріалів, які додаються [5].

Касаційна скарга може містити клопотання особи про розгляд справи за її участю. За відсутності такого клопотання вважається, що особа не бажає взяти участь у судовому засіданні суду касаційної інстанції.

До касаційної скарги додаються документ про сплату судового збору, а також копії касаційної скарги відповідно до кількості осіб, які беруть участь у справі, та копії оскаржуваних рішень судів першої та апеляційної інстанцій.

Суддя-доповідач протягом десяти днів після відкриття касаційного провадження:

- 1) з'ясовує склад осіб, які беруть участь у справі;
- 2) надсилає копії ухвали про відкриття касаційного провадження особам, які беруть участь у справі, разом з копіями касаційної скарги, інформацією про їхні права та обов'язки і встановлює строк, протягом якого можуть бути подані заперечення на касаційну скаргу;
- 3) вирішує письмово заявлені клопотання осіб, які беруть участь у справі;
- 4) вирішує питання про можливість попереднього розгляду справи або письмового провадження за наявними у справі матеріалами у суді касаційної інстанції;

5) вирішує питання про зупинення виконання судових рішень, які оскаржуються;

6) вирішує інші питання, необхідні для касаційного розгляду справи.

Особи, які беруть участь у справі, мають право подати до суду касаційної інстанції заперечення на касаційну скаргу в письмовій формі протягом встановленого судом касаційної інстанції строку.

Заперечення на касаційну скаргу може містити клопотання особи про розгляд справи за її участю. За відсутності такого клопотання вважається, що особа не бажає взяти участь у судовому засіданні суду касаційної інстанції.

Особа, яка подала касаційну скаргу, має право доповнити чи змінити її протягом строку на касаційне оскарження, обґрунтувавши необхідність таких змін чи доповнень або відкликати її до початку розгляду справи судом касаційної інстанції.

Позивач може відмовитися від адміністративного позову, а сторони можуть примиритися у будь-який час до закінчення касаційного розгляду.

Суд касаційної інстанції перевіряє правильність застосування судами першої та апеляційної інстанцій норм матеріального та процесуального права, правової оцінки обставин у справі і не може досліджувати докази, встановлювати та визнавати доведеними обставини, що не були встановлені в судовому рішенні, та вирішувати питання про достовірність того чи іншого доказу.

Суд касаційної інстанції переглядає судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій у межах касаційної скарги, але при цьому може встановлювати порушення норм матеріального чи процесуального права, на які не було посилення в касаційній скарзі.

Касаційний розгляд здійснюється колегією суддів у складі не менше трьох суддів за правилами розгляду справи судом першої інстанції.

Суд касаційної інстанції за наслідками розгляду касаційної скарги має право:

1) залишити касаційну скаргу без задоволення, а судові рішення - без змін;

2) змінити судові рішення суду апеляційної інстанції, скасувавши судові рішення суду першої інстанції;

3) змінити судові рішення суду апеляційної інстанції, залишивши судові рішення суду першої інстанції без змін;

4) змінити судові рішення суду першої інстанції, скасувавши судові рішення суду апеляційної інстанції;

5) скасувати судові рішення суду апеляційної інстанції та залишити в силі судові рішення суду першої інстанції;

6) скасувати судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій і направити справу на новий розгляд або для продовження розгляду;

7) скасувати судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій і залишити позовну заяву без розгляду або закрити провадження;

8) визнати судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій такими, що втратили законну силу, і закрити провадження;

9) скасувати судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій та ухвалити нове судові рішення [5].

Суд касаційної інстанції за наслідками розгляду касаційної скарги може своєю постановою змінити постанову суду першої або апеляційної інстанції або прийняти нову постанову, якими суд касаційної інстанції задовольняє або не задовольняє позовні вимоги.

Постанова суду касаційної інстанції складається з таких же складових, як і рішення апеляційної інстанції [5].

Контрольні запитання по темі:

1. Які задачі у адміністративного судочинства?
2. Які є принципи адміністративного судочинства?
3. Які є правила підвідомчості та підсудності адміністративних справ?
4. З яких ланок складається система адміністративних судів в Україні?
5. Перелічіть учасників адміністративного процесу.
6. Які права та обов'язки є у сторін адміністративного процесу?
7. Який зміст адміністративного позову?
8. Які реквізити мають бути у апеляційної та касаційної скарги?
9. Які є особливості апеляційного перегляду судового рішення?
10. Які є особливості касаційного перегляду судового рішення?

ТЕМА 4. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС. ДОСУДОВЕ СЛІДСТВО

4.1 Завдання та принципи кримінального процесу

Кримінальний процес - це врегульована законом діяльність органів дізнання, слідчого, прокурора, слідчого судді і суду, а також інших осіб, спрямована на швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних; встановлення об'єктивної істини, забезпечення правильного застосування закону, захист суспільства і громадян від злочинних зазіхань, здійснення правосуддя.

З визначення кримінального процесу випливають його завдання, сформульовані в ст. 2 КПКУ: «Завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [10].

Зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, відносяться:

- 1) верховенство права;
- 2) законність;
- 3) рівність перед законом і судом;
- 4) повага до людської гідності;
- 5) забезпечення права на свободу та особисту недоторканність;
- 6) недоторканність житла чи іншого володіння особи;
- 7) таємниця спілкування;
- 8) невтручання у приватне життя;
- 9) недоторканність права власності;
- 10) презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини;
- 11) свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї;

- 12) заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення;
- 13) забезпечення права на захист;
- 14) доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень;
- 15) змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 16) безпосередність дослідження показань, речей і документів;
- 17) забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності;
- 18) публічність;
- 19) диспозитивність;
- 20) гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами;
- 21) розумність строків;
- 22) мова, якою здійснюється кримінальне провадження [10].

Розглянемо більш докладно значення кожного з цих принципів.

Верховенство права - відповідно до цього принципу людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Законність - під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, КПКУ, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства. Прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень. У разі якщо норми КПКУ суперечать міжнародному договору застосовуються положення відповідного міжнародного договору України, враховується практика Європейського суду з прав людини.

Рівність перед законом і судом - не може бути привілеїв чи обмежень у процесуальних правах за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками. Певні категорії осіб (неповнолітні, іноземці, особи з розумовими і фізичними вадами тощо) під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями.

Повага до людської гідності - під час кримінального провадження повинна бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи. Забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність. Кожен має право захищати усіма засобами, що не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи та інтереси, порушені під час здійснення кримінального провадження.

Забезпечення права на свободу та особисту недоторканність - під час кримінального провадження ніхто не може триматися під вартою, бути затриманим або обмеженим у здійсненні права на вільне пересування в інший спосіб через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення інакше як на підставах та в порядку, передбачених законом. Кожен, кого затримано через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення або інакше позбавлено свободи, повинен бути в найкоротший строк доставлений до слідчого судді для вирішення питання про законність та обґрунтованість його затримання, іншого позбавлення свободи та подальшого тримання. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого судового рішення про тримання під вартою. Про затримання особи, взяття її під варту або обмеження в праві на вільне пересування в інший спосіб, а також про її місце перебування має бути негайно повідомлено її близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи в порядку, передбаченому законом. Кожен, хто понад передбачений законом строк, тримається під вартою або позбавлений свободи в інший спосіб, має бути негайно звільнений.

Недоторканність житла чи іншого володіння особи - не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим судовим рішенням, крім випадків, передбачених законом.

Таємниця спілкування - під час кримінального провадження кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, інших форм спілкування. Втручання у таємницю спілкування можливе лише на підставі судового рішення у випадках, передбачених КПК, з метою виявлення та запобігання тяжкому чи особливо тяжкому злочину, встановлення його обставин, особи, яка вчинила злочин, якщо в інший спосіб неможливо досягти цієї мети. Інформація, отримана внаслідок втручання у спілкування, не може бути використана інакше як для вирішення завдань кримінального провадження.

Невтручання у приватне життя - під час кримінального провадження кожному гарантується невтручання у приватне (особисте і сімейне) життя. Ніхто не може збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію про приватне життя особи без її згоди, крім випадків, передбачених законом. Кожен, кому наданий доступ до інформації про приватне життя, зобов'язаний запобігати розголошенню такої інформації.

Недоторканність права власності - позбавлення або обмеження права власності під час кримінального провадження здійснюється лише на підставі вмотивованого судового рішення, ухваленого в порядку, передбаченому КПКУ. На підставах та в порядку, передбаченому КПКУ, допускається тимчасове вилучення майна без судового рішення.

Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини - особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому законом і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи.

Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї - жодна особа не може бути примушена визнати свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення. Кожна особа має право не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання, а також бути негайно повідомленою про ці права. Жодна особа не може бути примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні її близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення.

Заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення - ніхто не може бути двічі обвинуваченим або покараним за кримінальне правопорушення, за яким він був виправданий або засуджений на підставі вироку суду, що набрав законної сили. Кримінальне провадження підлягає негайному закриттю, якщо стане відомо, що по тому самому обвинуваченню існує вирок суду, який набрав законної сили.

Забезпечення права на захист - підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника. У окремих випадках правова допомога надається безоплатно за рахунок держави.

Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень - кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. Вирок та ухвала суду, що набрали законної сили є обов'язковими і підлягають безумовному виконанню на всій території України. Кожен має право на участь у розгляді в суді будь-якої інстанції справи, що стосується його прав та обов'язків. Якщо інше не передбачено законом, здійснення кримінального провадження не може бути перешкодою для доступу особи до інших засобів правового захисту, якщо під час кримінального

провадження порушуються її права, гарантовані Конституцією України та міжнародними договорами України.

Змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості - кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими законом. Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав. Під час кримінального провадження функції державного обвинувачення, захисту та судового розгляду не можуть покладатися на один і той самий орган чи службову особу. Повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, звернення з обвинувальним актом та підтримання державного обвинувачення у суді здійснюється прокурором. В окремих випадках повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення може здійснюватися слідчим за погодженням із прокурором, а обвинувачення може підтримуватися потерпілим, його представником. Захист здійснюється підозрюваним або обвинуваченим, його захисником або законним представником. Суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків.

Безпосередність дослідження показань, речей і документів - суд досліджує докази безпосередньо. Показання учасників кримінального провадження суд отримує усно. Не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду. Суд може прийняти як доказ показання осіб, які не дають їх безпосередньо в судовому засіданні, лише у випадках, передбачених КПК. Сторона обвинувачення зобов'язана забезпечити присутність під час судового розгляду свідків обвинувачення з метою реалізації права сторони захисту на допит перед незалежним та неупередженим судом.

Забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності - кожному гарантується право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого в порядку, передбаченому законом. Гарантується право на перегляд вироку,

ухвали суду, що стосується прав, свобод чи інтересів особи, судом вищого рівня, незалежно від того, чи брала така особа участь у судовому розгляді.

Публічність - прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила.

Диспозитивність - сторони кримінального провадження є вільними у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачені законом. Відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення тягне за собою закриття кримінального провадження, крім випадків, передбачених КПК. Слідчий суддя, суд у кримінальному провадженні вирішують лише ті питання, що винесені на їх розгляд сторонами та віднесені до їх повноважень. Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення розпочинається лише на підставі заяви потерпілого. Відмова потерпілого, його представника від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення.

Гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами - учасники судового провадження, а також особи, які не брали участі у кримінальному провадженні, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки, не можуть бути обмежені у праві на отримання в суді як усної, так і письмової інформації щодо результатів судового розгляду та у праві на ознайомлення з процесуальними рішеннями й отримання їх копій. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді інформації про дату, час і місце судового розгляду та про ухвалені в ньому судові рішення, крім випадків, установлених законом. Кримінальне провадження в судах усіх інстанцій здійснюється відкрито. Слідчий суддя, суд може прийняти рішення про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні впродовж усього судового провадження або його окремої частини лише у випадках:

1) якщо обвинуваченим є неповнолітній;

- 2) розгляду справи про злочин проти статевої свободи та статевої недоторканості особи;
- 3) необхідності запобігти розголошенню відомостей про особисте та сімейне життя чи обставин, які принижують гідність особи;
- 4) якщо здійснення провадження у відкритому судовому засіданні може призвести до розголошення таємниці, що охороняється законом;
- 5) необхідності забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні.

Особисті записи, листи, зміст особистих телефонних розмов, телеграфних та інших повідомлень можуть бути оголошені у відкритому судовому засіданні, якщо слідчий суддя, суд не прийме рішення про їх дослідження у закритому судовому засіданні. Кримінальне провадження у закритому судовому засіданні суд здійснює з додержанням правил судочинства. На судовому розгляді в закритому судовому засіданні можуть бути присутні лише сторони та інші учасники кримінального провадження. Під час судового розгляду забезпечується повне фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу. Офіційним записом судового засідання є лише технічний запис, здійснений судом у порядку, передбаченому КПКУ. Кожен, хто присутній в залі судового засідання, може вести стенограму, робити нотатки, використовувати портативні аудіозаписуючі пристрої. Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, транслявання судового засідання по радіо і телебаченню, а також проведення звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури допускаються на підставі ухвали суду, що приймається з урахуванням думки сторін та можливості проведення таких дій без шкоди для судового розгляду. Судове рішення, ухвалене у відкритому судовому засіданні, проголошується прилюдно. Якщо судовий розгляд відбувався у закритому судовому засіданні, судове рішення проголошується прилюдно з пропуском інформації, для дослідження якої проводилося закрите судове засідання та яка на момент проголошення судового рішення підлягає подальшому захисту від розголошення.

Розумні строки - під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Проведення досудового розслідування у розумні

строки забезпечує прокурор, слідчий суддя (в частині строків розгляду питань, віднесених до його компетенції), а судового провадження - суд.

Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження є:

1) складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо;

2) поведінка учасників кримінального провадження;

3) спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень.

Кримінальне провадження щодо особи, яка тримається під вартою, неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово. Кожен має право, щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк або стало предметом судового розгляду, або щоб відповідне кримінальне провадження щодо нього було закрито. Підозрюваний, обвинувачений, потерпілий мають право на звернення до прокурора, слідчого судді або суду з клопотанням, в якому викладаються обставини, що обумовлюють необхідність здійснення кримінального провадження (або окремих процесуальних дій) у більш короткі строки, ніж ті, що передбачені КПК.

Мова, якою здійснюється кримінальне провадження - кримінальне провадження здійснюється державною мовою. Сторона обвинувачення, слідчий суддя та суд складають процесуальні документи державною мовою. Особа повідомляється про підозру у вчиненні кримінального правопорушення державною мовою або будь-якою іншою мовою, якою вона достатньо володіє для розуміння суті підозри у вчиненні кримінального правопорушення. Слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий забезпечують учасникам кримінального провадження, які не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись у разі необхідності послугами перекладача. Судові рішення, якими суд закінчує судовий розгляд по суті, надаються сторонам кримінального провадження або особі, стосовно якої вирішено питання щодо застосування примусових заходів виховного або медичного характеру, а також представнику юридичної особи, щодо якої

здійснюється провадження, у перекладі на їхню рідну або іншу мову, якою вони володіють. Переклад інших процесуальних документів кримінального провадження, надання копій, здійснюється лише за клопотанням зазначених осіб. Переклад судових рішень та інших процесуальних документів кримінального провадження засвідчується підписом перекладача.

Зміст та форма кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*) повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, з урахуванням особливостей, встановлених законом.

Сторона обвинувачення зобов'язана використати всі передбачені законом можливості для дотримання прав підозрюваного чи обвинуваченого (зокрема, прав на захист, на доступ до правосуддя, таємницю спілкування, невтручання у приватне життя) у разі здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*) [10].

4.2 Докази в кримінальному процесі та його етапи

Порядок провадження по кримінальній справі називають процесуальною формою діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, а також всіх осіб, що приймають участь у справі. Цей порядок охоплює:

- послідовність руху кримінальної справи від однієї стадії до іншої,
- коло учасників процесу на різних стадіях і їх процесуальний статус,
- підстави, умови і порядок провадження слідчих дій по збиранню доказів,
- перелік джерел доказів,
- підстави і процесуальний порядок застосування різноманітного роду заходів кримінально-процесуального примусу,
- порядок процесуального оформлення зроблених дій і прийнятих рішень.

Такий порядок є єдиним для всіх справ, незалежно від характеру і тяжкості злочину, що є гарантією захисту від сваволі посадових осіб, які ведуть процес. Таким чином, значення кримінально-процесуальної форми полягає в забезпеченні законності в процесі і гарантії захисту прав і законних інтересів учасників процесу.

Кожна стадія поруч із загальними задачами кримінального процесу, має свої задачі й особливості провадження. У кримінальному процесі України нараховується вісім стадій:

- 1 - порушення кримінальної справи;
- 2 - досудове розслідування;
- 3 - попередній розгляд справи;
- 4 - судовий розгляд;
- 5 - апеляційне провадження;
- 6 - виконання вироку;
- 7 - провадження в порядку нагляду;
- 8 - перегляд судового рішення в порядку виключного провадження.

З цього можна зробити висновок, що сукупність стадій утворює систему кримінального процесу.

Доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у законному порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів, які мають бути належними та допустимими.

Належними є докази, які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження. Доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у законному порядку. Недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посилатися суд при ухваленні судового рішення.

Недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами.

Суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод, зокрема, такі діяння:

- 1) здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов;
- 2) отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження;
- 3) порушення права особи на захист;

4) отримання показань чи пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань та не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права;

5) порушення права на перехресний допит.

Суд вирішує питання допустимості доказів під час їх оцінки в нарадчій кімнаті під час ухвалення судового рішення. Сторони кримінального провадження, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, мають право під час судового розгляду подавати клопотання про визнання доказів недопустимими, а також наводити заперечення проти визнання доказів недопустимими.

Рішення національного суду або міжнародної судової установи, яке набрало законної сили і ним встановлено порушення прав людини і основоположних свобод, гарантованих Конституцією України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, має преюдиціальне значення для суду, який вирішує питання про допустимість доказів [10].

4.3 Учасники процесу, їх права та обов'язки

Відповідно до ст. 3 КПКУ сторони кримінального провадження –

- з боку обвинувачення: слідчий, керівник органу досудового розслідування, прокурор, а також потерпілий, його представник та законний представник у випадках, встановлених законом;

- з боку захисту: підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники.

Учасниками кримінального провадження є сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, свідок та його адвокат, понятий, заставодавець, перекладач, експерт, спеціаліст, секретар судового засідання, судовий розпорядник.

Відповідно до ст. 42 КПКУ *підозрюваним* є особа, якій повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення.

Обвинуваченим (підсудним) є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду.

І *підозрюваний*, і *обвинувачений* мають право:

- 1) знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують;
- 2) бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права;
- 3) на першу вимогу мати захисника і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту - мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості; на участь захисника у проведенні допиту та інших процесуальних дій; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, в тому числі у зв'язку з відсутністю коштів на її оплату;
- 4) не говорити нічого з приводу підозри проти нього, обвинувачення або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання;
- 5) давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення чи в будь-який момент відмовитися їх давати;
- 6) вимагати перевірки обґрунтованості затримання;
- 7) у разі затримання або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою - на негайне повідомлення членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб про затримання і місце свого перебування;
- 8) збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази;
- 9) брати участь у проведенні процесуальних дій;
- 10) під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу;
- 11) застосовувати технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити застосовування технічних засобів при проведенні окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою

нерозголошення відомостей, які містять таємницю, що охороняється законом, чи стосуються інтимного життя особи, про що виноситься (постановляється) вмотивована постанова (ухвала);

12) заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо;

13) заявляти відводи;

14) ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування та вимагати відкриття матеріалів;

15) одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення;

16) оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді;

17) вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердилися;

18) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави [10].

Обвинувачений також має право:

1) брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

2) збирати і подавати суду докази;

3) висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження;

4) виступати в судових дебатах;

5) ознайомлюватися з журналом судового засідання та технічним записом судового процесу, які йому зобов'язані надати уповноважені працівники суду, і подавати щодо них свої зауваження;

6) оскаржувати судові рішення та ініціювати їх перегляд, знати про подані на них апеляційні та касаційні скарги, заяви про їх перегляд, подавати на них заперечення.

Підозрюваний, обвинувачений мають також інші процесуальні права. Наприклад, іноземець, який тримається під вартою, має право на зустріч з представником дипломатичної чи консульської установи своєї держави, яку йому зобов'язана забезпечити адміністрація місця ув'язнення [10].

Підозрюваний, обвинувачений зобов'язаний:

1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості прибути за викликом у призначений строк - заздалегідь повідомити про це зазначених осіб;

2) виконувати обов'язки, покладені на нього рішенням про застосування заходів забезпечення кримінального провадження;

3) підкорятися законним вимогам та розпорядженням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду.

Виправданим у кримінальному провадженні є обвинувачений, виправдувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили.

Засудженим у кримінальному провадженні є обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили.

Якщо підозрюваним, обвинуваченим є неповнолітній або особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, до участі в процесуальній дії разом з ним залучається його *законний представник* (батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності - опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний).

Захисником є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію). Одночасно брати участь у судовому розгляді можуть не більше п'яти захисників одного обвинуваченого.

Захисник користується процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, захист якого він здійснює, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена захиснику.

Захисник має право брати участь у проведенні допиту та інших процесуальних діях, що проводяться за участю підозрюваного, обвинуваченого, до першого допиту підозрюваного мати з ним конфіденційне побачення без дозволу слідчого, прокурора, суду, а після першого допиту - такі ж побачення без обмеження кількості та тривалості. Такі зустрічі можуть відбуватися під візуальним контролем уповноваженої службової особи, але в умовах, що виключають можливість прослуховування чи підслуховування.

Документи, пов'язані з виконанням захисником його обов'язків, без його згоди не підлягають огляду, вилученню чи розголошенню слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх службові особи зобов'язані виконувати законні вимоги захисника.

Участь захисника є обов'язковою у кримінальному провадженні щодо особливо тяжких злочинів. У цьому випадку участь захисника забезпечується з моменту набуття особою статусу підозрюваного.

В інших випадках обов'язкова участь захисника забезпечується у кримінальному провадженні:

1) щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років, - з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою;

2) щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, - з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою;

3) щодо осіб, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права, - з моменту встановлення цих вад;

4) щодо осіб, які не володіють мовою, якою ведеться кримінальне провадження, - з моменту встановлення цього факту;

5) щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про їх застосування, - з моменту встановлення факту наявності в особи психічного захворювання або інших відомостей, які викликають сумнів щодо її осудності;

6) щодо реабілітації померлої особи - з моменту виникнення права на реабілітацію померлої особи;

7) щодо осіб, стосовно яких здійснюється спеціальне досудове розслідування або спеціальне судове провадження, - з моменту прийняття відповідного процесуального рішення;

8) у разі укладення угоди між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості - з моменту ініціювання укладення такої угоди [10].

Потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди.

Якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває у стані, який унеможливорює подання нею відповідної заяви, потерпілим визнається одна особа з числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням - потерпілими може бути визнано кілька осіб.

Протягом кримінального провадження *потерпілий* має право:

- 1) бути повідомленим про свої права та обов'язки;
- 2) знати сутність підозри та обвинувачення, бути повідомленим про обрання, зміну чи скасування щодо підозрюваного, обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження та закінчення досудового розслідування;
- 3) подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду;
- 4) заявляти відводи та клопотання;
- 5) за наявності відповідних підстав - на забезпечення безпеки щодо себе, близьких родичів чи членів своєї сім'ї, майна та житла;
- 6) давати пояснення, показання або відмовитися їх давати;
- 7) оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду;
- 8) мати представника та в будь-який момент кримінального провадження відмовитися від його послуг;
- 9) давати пояснення, показання рідною або іншою мовою, якою він вільно володіє, безоплатно за рахунок держави користуватися послугами перекладача в разі, якщо він не володіє державною мовою чи мовою, якою ведеться кримінальне провадження;

10) на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди в порядку, передбаченому законом;

11) знайомитися з матеріалами, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення;

12) застосовувати технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь;

13) одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення;

14) користуватися іншими правами [10].

Під час досудового розслідування *потерпілий* має право:

1) на негайне прийняття і реєстрацію заяви про кримінальне правопорушення, визнання його потерпілим;

2) отримувати від уповноваженого органу, до якого він подав заяву, документ, що підтверджує її прийняття і реєстрацію;

3) подавати докази на підтвердження своєї заяви;

4) брати участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, під час проведення яких ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дії, що заносяться до протоколу, а також знайомитися з протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виконаних за його участі;

5) отримувати копії матеріалів, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення, після закінчення досудового розслідування.

Під час судового провадження в будь-якій інстанції *потерпілий* має право:

1) бути завчасно поінформованим про час і місце судового розгляду;

2) брати участь у судовому провадженні;

3) брати участь у безпосередній перевірці доказів;

4) підтримувати обвинувачення в суді у випадку відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення;

5) висловлювати свою думку під час вирішення питання про призначення покарання обвинуваченому, а також висловлювати свою думку при вирішенні питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру;

6) знайомитися з судовими рішеннями, журналом судового засідання і технічним записом кримінального провадження в суді;

7) оскаржувати судові рішення [10].

На всіх стадіях кримінального провадження *потерпілий* має право примиритися з підозрюваним, обвинуваченим і укласти угоду про примирення.

Потерпілий зобов'язаний:

1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості своєчасного прибуття - завчасно повідомити про це, а також про причини неможливості прибуття;

2) не перешкоджати встановленню обставин вчинення кримінального правопорушення;

3) не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю у кримінальному провадженні і які становлять охоронювану законом таємницю.

Потерпілого у кримінальному провадженні може представляти *представник* - особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником. Представником юридичної особи, яка є потерпілим, може бути її керівник, інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні.

Іншим учасником кримінального провадження є *заявник* - фізична або юридична особа, яка звернулася із заявою або повідомленням про кримінальне правопорушення до органу державної влади, уповноваженого розпочати досудове розслідування, і не є потерпілим.

Заявник має право:

1) отримати від органу, до якого він подав заяву, документ, що підтверджує її прийняття і реєстрацію;

2) подавати на підтвердження своєї заяви речі і документи;

3) отримати інформацію про закінчення досудового розслідування.

Цивільним позивачем у кримінальному провадженні є фізична особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової шкоди, та яка пред'явила цивільний позов. Цивільний позивач має права та обов'язки, передбачені для потерпілого, а також має право підтримувати цивільний позов або відмовитися від нього до видалення суду в нарадчу кімнату для ухвалення судового рішення.

Цивільним відповідачем у кримінальному провадженні може бути фізична або юридична особа, яка в силу закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану злочинними діями (бездіяльністю) підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, та до якої пред'явлено цивільний позов.

Цивільний відповідач має права та обов'язки підозрюваного, обвинуваченого, в частині, що стосуються цивільного позову, а також має право визнавати позов повністю чи частково або заперечувати проти нього.

Представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження - особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником; керівник чи інша особа, уповноважена законом або установчими документами; працівник юридичної особи.

Протягом кримінального провадження представник юридичної особи має право:

- 1) знати, у зв'язку із вчиненням якого кримінального правопорушення здійснюється провадження щодо юридичної особи, та давати пояснення з цього приводу;
- 2) користуватися правовою допомогою;
- 3) збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді, суду докази;
- 4) брати участь у проведенні процесуальних дій;
- 5) під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, що заносяться до протоколу, а також знайомитися з протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виконаних за його участі;
- 6) застосовувати технічні засоби під час проведення процесуальних дій, в яких він бере участь;
- 7) заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо;
- 8) заявляти відводи;
- 9) одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення;
- 10) оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді;

11) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача.

Під час досудового розслідування представник юридичної особи має право:

1) брати участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, під час проведення яких ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дії, що заносяться до протоколу, а також знайомитися з протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виконаних за його участі;

2) ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування та вимагати відкриття матеріалів.

Під час судового провадження представник юридичної особи має право:

1) бути завчасно поінформованим про час і місце судового розгляду;

2) брати участь у судовому провадженні;

3) виступати в судових дебатах;

4) ознайомлюватися з журналом судового засідання та технічним записом судового процесу, які йому зобов'язані надати уповноважені працівники суду, і подавати щодо них свої зауваження;

5) оскаржувати судові рішення та ініціювати їх перегляд, знати про подані на них апеляційні та касаційні скарги, заяви про їх перегляд, подавати на них заперечення [10].

Представник юридичної особи має такі ж обов'язки, як і потерпілий.

Свідком є фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань.

Не можуть бути допитані як свідки:

1) захисник, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, законний представник потерпілого, цивільного позивача у кримінальному провадженні - про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника;

2) адвокати - про відомості, які становлять адвокатську таємницю;

3) нотаріуси - про відомості, які становлять нотаріальну таємницю;

4) медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне

обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторони життя особи - про відомості, які становлять лікарську таємницю;

5) священнослужителі - про відомості, одержані ними на сповіді віруючих;

6) журналісти - про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства або джерела інформації;

7) професійні судді, народні засідателі та присяжні - про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, за винятком випадків кримінального провадження щодо прийняття суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, ухвали;

8) особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення в кримінальному провадженні, - про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні угоди про примирення;

9) особи, до яких застосовані заходи безпеки, - щодо дійсних даних про їх особи;

10) особи, які мають відомості про дійсні дані про осіб, до яких застосовані заходи безпеки, - щодо цих даних.

Не можуть без їх згоди бути допитані як свідки особи, які мають право дипломатичної недоторканності, а також працівники дипломатичних представництв - без згоди представника дипломатичної установи.

Свідок має право:

1) знати, у зв'язку з чим і в якому кримінальному провадженні він допитується;

2) користуватися під час давання показань та участі у проведенні інших процесуальних дій правовою допомогою адвоката;

3) відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів та членів своєї сім'ї, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення, а також показання щодо відомостей, які не підлягають розголошенню;

4) давати показання рідною або іншою мовою, якою він вільно володіє, і користуватися допомогою перекладача;

5) користуватися нотатками і документами при даванні показань у тих випадках, коли показання стосуються будь-яких розрахунків та інших відомостей, які йому важко тримати в пам'яті;

6) на відшкодування витрат, пов'язаних з викликом для давання показань;

7) ознайомлюватися з протоколом допиту та заявляти клопотання про внесення до нього змін, доповнень і зауважень, а також власноручно робити такі доповнення і зауваження;

8) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом;

9) заявляти відвід перекладачу [10].

Свідок зобов'язаний:

1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду;

2) давати правдиві показання під час досудового розслідування та судового розгляду;

3) не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі свідку у зв'язку з виконанням його обов'язків.

Особа, яку залучають до проведення процесуальних дій під час досудового розслідування як понятого або яка стала очевидцем таких дій, зобов'язана на вимогу слідчого, прокурора не розголошувати відомості щодо проведеної процесуальної дії.

За завідомо неправдиві показання або за відмову від давання показань свідок несе кримінальну відповідальність.

У разі необхідності у кримінальному провадженні перекладу пояснень, показань або документів сторони кримінального провадження або слідчий суддя чи суд залучають відповідного перекладача (сурдоперекладача).

Перекладач має право:

1) ставити запитання з метою уточнень для правильного перекладу;

2) знайомитися з протоколами процесуальних дій, в яких він брав участь, і подавати до них зауваження;

3) одержати винагороду за виконаний переклад та відшкодування витрат, пов'язаних із його залученням до кримінального провадження;

4) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом.

Експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право

відповідно до Закону України "Про судову експертизу" на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань.

Експерт має право:

- 1) знайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження;
- 2) заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи;
- 3) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження;
- 4) викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання;
- 5) ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні;
- 6) одержати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи і викликом для надання пояснень чи показань, у разі, якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, яка залучена як експерт;
- 7) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом;
- 8) користуватися іншими правами, передбаченими Законом України "Про судову експертизу" [10, 11].

Експерт зобов'язаний:

- 1) особисто провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому запитання, а в разі необхідності - роз'яснити його;
- 2) прибути до слідчого, прокурора, суду і дати відповіді на запитання під час допиту;
- 3) забезпечити збереження об'єкта експертизи. Якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей, експерт повинен одержати на це дозвіл від особи, яка залучила експерта;
- 4) не розголошувати без дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду відомості, що стали йому відомі у

зв'язку з виконанням обов'язків, або не повідомляти будь-кому, крім особи, яка його залучила, чи суду про хід проведення експертизи та її результати;

5) заявити самовідвід за наявності визначених обставин.

Аналогічні обов'язки має спеціаліст.

Спеціаліст у кримінальному провадженні - особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Він може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонам кримінального провадження.

Спеціаліст має право:

1) ставити запитання учасникам процесуальної дії з дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду;

2) користуватися технічними засобами, приладами та спеціальним обладнанням;

3) звертати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів;

4) знайомитися з протоколами процесуальних дій, в яких він брав участь, і подавати до них зауваження;

5) одержувати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із його залученням до кримінального провадження;

6) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом.

Секретар судового засідання:

1) здійснює судові виклики і повідомлення;

2) перевіряє наявність та з'ясовує причини відсутності осіб, яких було викликано до суду, і доповідає про це головуючому;

3) забезпечує контроль за повним фіксуванням судового засідання технічними засобами;

4) веде журнал судового засідання;

5) оформляє матеріали кримінального провадження в суді;

6) виконує інші доручення головуючого в судовому засіданні.

До участі в кримінальному провадженні головуючим у судовому засіданні може залучатися *судовий розпорядник*, який:

- 1) забезпечує належний стан зали судового засідання і запрошує до неї учасників кримінального провадження;
- 2) оголошує про вхід суду до зали судового засідання і вихід суду із неї;
- 3) стежить за дотриманням порядку особами, присутніми у залі судового засідання;
- 4) приймає від учасників кримінального провадження та передає документи і матеріали суду під час судового засідання;
- 5) виконує розпорядження головуючого про приведення до присяги свідка, експерта;
- 6) виконує інші розпорядження головуючого, пов'язані із забезпеченням умов, необхідних для здійснення судового провадження.

У разі відсутності в судовому засіданні розпорядника його функції виконує секретар судового засідання [10].

4.4 Досудове слідство в кримінальному процесі. Пред'явлення звинувачення

Досудове розслідування - стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Досудове слідство - форма досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування злочинів.

Слідчий - службова особа органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань, підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, уповноважена в межах компетенції, передбаченої КПК, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень;

Слідчий суддя - суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

Слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування.

До Єдиного реєстру досудових розслідувань вносяться відомості про:

1) дату надходження заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або виявлення з іншого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення;

2) прізвище, ім'я, по батькові (найменування) потерпілого або заявника;

3) інше джерело, з якого виявлені обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення;

4) короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведених потерпілим, заявником чи виявлених з іншого джерела;

5) попередня правова кваліфікація кримінального правопорушення з зазначенням статті;

6) прізвище, ім'я, по батькові та посада службової особи, яка внесла відомості до реєстру, а також слідчого, прокурора, який вніс відомості до реєстру та/або розпочав досудове розслідування;

7) інші обставини, передбачені положенням про Єдиний реєстр досудових розслідувань [10].

Досудове розслідування злочинів здійснюється у формі досудового слідства, а кримінальних проступків - у формі дізнання.

Досудове розслідування здійснюється слідчим того органу досудового розслідування, під юрисдикцією якого знаходиться місце вчинення кримінального правопорушення.

Досудове розслідування повинно бути закінчено:

1) протягом одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку;

2) протягом двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину.

Строк досудового розслідування може бути продовжений у порядку, передбаченому КПК. При цьому загальний строк досудового розслідування не може перевищувати:

1) двох місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку;

2) шести місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину невеликої або середньої тяжкості;

3) дванадцяти місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину[10].

Слідчі дії є діями, спрямованими на отримання доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні.

Проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час (з 22 до 6 години) не допускається, за винятком невідкладних випадків, коли затримка в їх проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного.

Під час проведення такої слідчої дії присутні особи, що її ініціювали, мають право ставити питання, висловлювати свої пропозиції, зауваження та заперечення щодо порядку проведення відповідної слідчої дії, які заносяться до протоколу.

Слідчий, прокурор зобов'язаний запросити не менше двох незаінтересованих осіб (понятих) для пред'явлення особи, трупа чи речі для впізнання, огляду трупа, в тому числі пов'язаного з ексгумацією, слідчого експерименту, освідчування особи. Винятками є випадки застосування безперервного відеозапису ходу проведення відповідної слідчої дії. Поняті можуть бути запрошені для участі в інших процесуальних діях, якщо слідчий, прокурор вважатиме це за доцільне. Обшук або огляд житла чи іншого володіння особи, обшук особи здійснюються з обов'язковою участю не менше двох понятих незалежно від застосування технічних засобів фіксування відповідної слідчої дії.

Понятими не можуть бути потерпілий, родичі підозрюваного, обвинуваченого і потерпілого, працівники правоохоронних органів, а також особи, заінтересовані в результатах кримінального провадження.

Допит проводиться за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням із особою, яку мають намір допитати. Кожний свідок допитується окремо, без присутності інших свідків. Допит

не може продовжуватися без перерви понад дві години, а в цілому - понад вісім годин на день. Слідчий має право провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях. На початку такого допиту встановлюється, чи знають викликані особи одна одну і в яких стосунках вони перебувають між собою. Свідки попереджаються про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за давання завідомо неправдивих показань, а потерпілі - за давання завідомо неправдивих показань.

Допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності - лікаря.

Обшук проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб і проводиться на підставі ухвали слідчого судді. Клопотання про обшук розглядається у суді в день його надходження за участю слідчого або прокурора. Перед початком виконання ухвали слідчого судді особі, яка володіє житлом чи іншим володінням, а за її відсутності - іншій присутній особі повинна бути пред'явлена ухвала і надана її копія. Слідчий має право заборонити будь-якій особі залишити місце обшуку до його закінчення та вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню обшуку. Невиконання цих вимог тягне за собою передбачену законом відповідальність [10].

Особи, у присутності яких здійснюється обшук, при проведенні цієї слідчої (розшукової) дії мають право робити заяви, що підлягають занесенню до протоколу обшуку.

З метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять *огляд* місцевості, приміщення, речей та документів.

Для участі в огляді може бути запрошений потерпілий, підозрюваний, захисник, законний представник та інші учасники кримінального провадження. З метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в огляді може запросити спеціалістів.

Огляд трупа слідчим, прокурором проводиться за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря, якщо вчасно неможливо залучити судово-медичного експерта. Після огляду труп підлягає

обов'язковому направленню для проведення судово-медичної експертизи для встановлення причини смерті.

З метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий, прокурор має право провести *слідчий експеримент* шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань.

Слідчий, прокурор здійснює *освідування* підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на їхньому тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу. Освідування здійснюється на підставі постанови прокурора та, за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря.

Експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Слідчий або прокурор зобов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи щодо:

- 1) встановлення причин смерті;
- 2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень;
- 3) визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності;
- 4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості;
- 5) встановлення статевої зрілості потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо статевих злочинів;
- 6) визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням [10].

Повідомлення про підозру обов'язково здійснюється в порядку, передбаченому КПКУ, у випадках:

- 1) затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення;
- 2) обрання до особи одного з передбачених КПКУ запобіжних заходів;

3) наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Письмове повідомлення про підозру складається прокурором або слідчим за погодженням з прокурором. Повідомлення має містити такі відомості:

1) прізвище та посаду слідчого, прокурора, який здійснює повідомлення;

2) анкетні відомості особи (прізвище, ім'я, по батькові, дату та місце народження, місце проживання, громадянство), яка повідомляється про підозру;

3) найменування (номер) кримінального провадження, у межах якого здійснюється повідомлення;

4) зміст підозри;

5) правова кваліфікація кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність;

6) стислий виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, у тому числі зазначення часу, місця його вчинення, а також інших суттєвих обставин, відомих на момент повідомлення про підозру;

7) права підозрюваного;

8) підпис слідчого, прокурора, який здійснив повідомлення [10].

Письмове повідомлення про підозру вручається в день його складення слідчим або прокурором, а у випадку неможливості такого вручення - у спосіб, передбачений КПКУ для вручення повідомлень. Письмове повідомлення про підозру затриманій особі вручається не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту її затримання. У разі якщо особі не вручено повідомлення про підозру після двадцяти чотирьох годин з моменту затримання, така особа підлягає негайному звільненню.

Закінчення досудового розслідування – окрема дія, оскільки особа має право на розгляд обвинувачення проти неї в суді в найкоротший строк або на його припинення шляхом закриття провадження.

Прокурор зобов'язаний у найкоротший строк після повідомлення особі про підозру здійснити одну з таких дій:

1) закрити кримінальне провадження;

2) звернутися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності;

3) звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру.

Відомості про закінчення досудового розслідування вносяться прокурором до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Визнавши зібрані під час досудового розслідування докази достатніми для складання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурор або слідчий за його дорученням зобов'язаний повідомити підозрюваному і його захиснику, про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування. Слідчий зобов'язаний надати доступ до матеріалів досудового розслідування, які є в його розпорядженні, у тому числі будь-які докази, які самі по собі або в сукупності з іншими доказами можуть бути використані для доведення невинуватості або меншого ступеня винуватості обвинуваченого, або сприяти пом'якшенню покарання. Надання доступу до матеріалів включає в себе можливість робити копії або відображення матеріалів.

Сторона захисту за запитом прокурора зобов'язана надати доступ та можливість скопіювати або відобразити відповідним чином будь-які речові докази або їх частини, документи або копії з них, а також надати доступ до житла чи іншого володіння, якщо вони знаходяться у володінні або під контролем сторони захисту, якщо сторона захисту має намір використати відомості, що містяться в них, як докази у суді.

Про відкриття сторонами кримінального провадження матеріалів повідомляються цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач, його представник, після чого ці особи мають право ознайомитися з ними в тій частині, яка стосується цивільного позову. Сторонам кримінального провадження, потерпілому, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, надається достатній час для ознайомлення з матеріалами, до яких їм надано доступ. У разі зволікання при ознайомленні з матеріалами, до яких надано доступ, слідчий суддя за клопотанням сторони кримінального провадження з урахуванням обсягу, складності матеріалів та умов доступу до них зобов'язаний встановити строк для ознайомлення з матеріалами, після спливу якого сторона кримінального провадження або потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, вважаються такими, що реалізували своє право на доступ до матеріалів.

Обвинувальний акт складається слідчим, після чого затверджується прокурором. Обвинувальний акт може бути складений прокурором, зокрема якщо він не погодиться з обвинувальним актом, що був складений слідчим [10].

Обвинувальний акт має містити такі відомості:

1) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер;

2) анкетні відомості кожного обвинуваченого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство);

3) анкетні відомості кожного потерпілого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство);

4) прізвище, ім'я, по батькові та займана посада слідчого, прокурора;

5) виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення з посиланням на положення закону і статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність та формулювання обвинувачення;

6) обставини, які обтяжують чи пом'якшують покарання;

7) розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням;

7-1) підстави застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, які прокурор вважає встановленими;

8) розмір витрат на залучення експерта (у разі проведення експертизи під час досудового розслідування);

9) дату та місце його складення та затвердження.

До обвинувального акта додається:

1) реєстр матеріалів досудового розслідування;

2) цивільний позов, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування;

3) розписка підозрюваного про отримання копії обвинувального акта, копії цивільного позову, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування, і реєстру матеріалів досудового розслідування;

4) розписка або інший документ, що підтверджує отримання цивільним відповідачем копії цивільного позову, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування не до підозрюваного;

5) довідка про юридичну особу, щодо якої здійснюється провадження, у якій зазначаються: найменування юридичної особи, її

юридична адреса, розрахунковий рахунок, ідентифікаційний код, дата і місце державної реєстрації [10].

Контрольні запитання по темі:

1. Які завдання кримінального процесу?
2. Які є принципи кримінального процесу?
3. Що таке принцип презумпції невинуватості?
4. Перелічіть стадії кримінального процесу.
5. Які докази передбачені у кримінальному процесі?
6. Хто представляє сторону обвинувачення в кримінальному процесі?
7. Хто представляє сторону захисту в кримінальному процесі?
8. Які права і обов'язки має підозрюваний, обвинувачений?
9. Які права і обов'язки має потерпілий?
10. Які є особливості участі свідків у кримінальному процесі?
11. За якими правилами здійснюється досудове слідство?
12. Які відомості має містити обвинувальний акт?

ТЕМА 5. СУДОВИЙ РОЗГЛЯД КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ

5.1. Судовий розгляд кримінальної справи

Після отримання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності суд не пізніше п'яти днів з дня його надходження призначає підготовче судове засідання, в яке викликає учасників судового провадження.

У підготовчому судовому засіданні суд має право прийняти такі рішення:

1) затвердити угоду або відмовити в затвердженні угоди та повернути кримінальне провадження прокурору для продовження досудового розслідування;

2) закрити провадження у випадку встановлення підстав, передбачених КПК;

3) повернути обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам КПКУ;

4) направити обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру до відповідного суду для визначення підсудності у випадку встановлення непідсудності кримінального провадження;

5) призначити судовий розгляд на підставі обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру [10].

З метою підготовки до судового розгляду суд:

1) визначає дату та місце проведення судового розгляду;

2) з'ясовує, у відкритому чи закритому судовому засіданні необхідно здійснювати судовий розгляд;

3) з'ясовує питання про склад осіб, які братимуть участь у судовому розгляді;

4) розглядає клопотання учасників судового провадження про: здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту; витребування певних речей чи документів;

5) вчиняє інші дії, необхідні для підготовки до судового розгляду.

Під час підготовчого судового засідання суд за клопотанням учасників судового провадження має право обрати, змінити чи скасувати заходи забезпечення кримінального провадження, в тому числі запобіжний захід, обраний щодо обвинуваченого.

Після завершення підготовки до судового розгляду суд постановляє ухвалу про призначення судового розгляду не пізніше десяти днів. Після призначення справи до судового розгляду головуючий повинен забезпечити учасникам судового провадження можливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження, якщо вони про це заявлять клопотання.

Судовий розгляд має бути проведений і завершений протягом розумного строку з обов'язковою участю сторін кримінального провадження.

Судовий розгляд у кримінальному провадженні повинен бути проведений в одному складі суддів. Головуючий у судовому засіданні керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками кримінального провадження їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження, усуваючи з судового розгляду все, що не має значення для кримінального провадження.

Судовий розгляд відбувається безперервно, крім часу, призначеного для відпочинку.

Особи, присутні у залі судового засідання, при вході до нього суду та при виході суду повинні встати. Сторони кримінального провадження допитують свідків та заявляють клопотання, подають заперечення стоячи і лише після надання їм слова головуючим у судовому засіданні. Свідки, експерти, спеціалісти дають показання, стоячи на місці, призначеному для свідків. Особи, присутні в залі, заслуховують вирок суду стоячи. Відхилення від цих правил допускається з дозволу головуючого в судовому засіданні. Сторони та учасники кримінального провадження, а також інші особи, присутні в залі судового засідання, зобов'язані додержуватися порядку в судовому засіданні і беззаперечно підкорятися відповідним розпорядженням головуючого у судовому засіданні. Звертатися до суду зі словами "Ваша честь" або "Шановний суд".

Під час судового розгляду суд за клопотанням сторони обвинувачення або захисту має право своєю ухвалою змінити, скасувати

або обрати запобіжний захід щодо обвинуваченого, доручити проведення експертизи, застосувати заходи забезпечення кримінального провадження

Судове провадження може здійснюватися у режимі відеоконференції під час трансляції з іншого приміщення, у тому числі яке знаходиться поза межами приміщення суду (дистанційне судове провадження), у разі:

1) неможливості безпосередньої участі учасника кримінального провадження в судовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин;

2) необхідності забезпечення безпеки осіб;

3) проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого;

4) необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності судового провадження;

5) наявності інших підстав, визначених судом достатніми [10].

Судовий розгляд проводиться лише стосовно особи, якій висунуте обвинувачення, і лише в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акта. Під час судового розгляду прокурор може змінити обвинувачення, висунути додаткове обвинувачення, відмовитися від підтримання державного обвинувачення, розпочати провадження щодо юридичної особи.

З метою зміни правової кваліфікації та/або обсягу обвинувачення прокурор має право змінити обвинувачення, якщо під час судового розгляду встановлені нові фактичні обставини кримінального правопорушення, у вчиненні якого обвинувачується особа.

Якщо в результаті судового розгляду прокурор дійде переконання, що пред'явлене особі обвинувачення не підтверджується, він після виконання вимог КПКУ повинен відмовитися від підтримання державного обвинувачення і викласти мотиви відмови у своїй постанові, яка долучається до матеріалів кримінального провадження [10].

У призначений для судового розгляду час головуючий відкриває судове засідання і оголошує про розгляд відповідного кримінального провадження. Судовий розпорядник роздає особам, які беруть участь у судовому розгляді, пам'ятку про їхні права та обов'язки. Перед початком судового розгляду головуючий дає розпорядження про видалення свідків із залу судового засідання.

Судовий розгляд починається з оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акта, якщо учасники судового провадження не

заявили клопотання про оголошення обвинувального акта в повному обсязі.

Після оголошення обвинувачення головуючий встановлює особу обвинуваченого, з'ясовуючи його прізвище, ім'я, по батькові, місце і дату народження, місце проживання, заняття та сімейний стан, роз'яснює йому суть обвинувачення і запитує, чи зрозуміле воно йому, чи визнає він себе винним і чи бажає давати показання.

Якщо у кримінальному провадженні пред'явлено цивільний позов, головуючий запитує обвинуваченого, цивільного відповідача, чи визнають вони позов.

Після виконання цих дій головуючий з'ясовує думку учасників судового провадження про те, які докази потрібно дослідити, та про порядок їх дослідження. Докази зі сторони обвинувачення досліджуються в першу чергу, а зі сторони захисту - у другу.

Допит обвинуваченого здійснюється обов'язково, крім випадку, якщо він відмовився від давання показань, та випадків, передбачених КПКУ.

Клопотання учасників судового провадження розглядаються судом після того, як буде заслухана думка щодо них інших учасників судового провадження, про що постановляється ухвала. Відмова в задоволенні клопотання не перешкоджає його повторному заявленню з інших підстав.

Далі допитуються обвинувачений, свідки, потерпілий, експерт, спеціаліст. Свідкові, потерпілому, обвинуваченому під час судового розгляду можуть бути пред'явлені для впізнання особа чи річ.

Речові докази оглядаються судом, а також подаються для ознайомлення учасникам судового провадження, а в разі необхідності - також іншим учасникам кримінального провадження.

Протоколи слідчих (розшукових) дій та інші долучені до матеріалів кримінального провадження документи, якщо в них викладені чи посвідчені відомості, що мають значення для встановлення фактів і обставин кримінального провадження, повинні бути оголошені в судовому засіданні за ініціативою суду або за клопотанням учасників судового провадження та пред'явлені для ознайомлення учасникам судового провадження, а в разі необхідності - також іншим учасникам кримінального провадження.

Відтворення звукозапису і демонстрація відеозапису проводяться в залі судового засідання або в іншому спеціально обладнаному для цього

приміщенні з відображенням у журналі судового засідання основних технічних характеристик обладнання та носіїв інформації і зазначенням часу відтворення (демонстрації). Після цього суд заслуховує доводи учасників судового провадження.

У виняткових випадках суд, визнавши за необхідне оглянути певне місце, проводить огляд за участю учасників судового провадження, а якщо цього вимагають обставини, - за участю свідків, спеціалістів і експертів. Огляд на місці не може проводитися під час здійснення провадження судом присяжних.

Після з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами головуючий у судовому засіданні з'ясовує в учасників судового провадження, чи бажають вони доповнити судовий розгляд і чим саме. За відсутності клопотань суд переходить до судових дебатів, у яких виступають усі учасники судового процесу. При цьому вони мають право посилатися лише на ті докази, які були досліджені в судовому засіданні. Якщо під час судових дебатів виникне потреба подати нові докази, суд відновлює з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами, після закінчення якого знову відкриває судові дебати з приводу додатково досліджених обставин.

Суд не має права обмежувати тривалість судових дебатів певним часом. Головуючий має право зупинити виступ учасника дебатів, якщо він після зауваження повторно вийшов за межі кримінального провадження, що здійснюється, чи повторно допустив висловлювання образливого або непристойного характеру, і надати слово іншому учаснику дебатів. Після закінчення промов учасники судових дебатів мають право обмінятися репліками. Право останньої репліки належить обвинуваченому або його захиснику [10].

Після оголошення судових дебатів закінченими суд надає обвинуваченому останнє слово, яке не має права обмежувати по тривалості. Ставити запитання обвинуваченому під час його останнього слова не дозволяється.

Після останнього слова обвинуваченого суд негайно виходить до нарадчої кімнати для ухвалення вироку, про що головуючий оголошує присутнім у залі судового засідання.

Під час ухвалення вироку ніхто не має права перебувати в нарадчій кімнаті, крім складу суду, який здійснює судовий розгляд. Судді не мають

права розголошувати хід обговорення та ухвалення вироку в нарадчій кімнаті.

Ухвалюючи вирок, суд повинен вирішити такі питання:

- 1) чи мало місце діяння, у вчиненні якого обвинувачується особа;
- 2) чи містить це діяння склад кримінального правопорушення і якою статтею закону України про кримінальну відповідальність він передбачений;
- 3) чи винен обвинувачений у вчиненні цього кримінального правопорушення;
- 4) чи підлягає обвинувачений покаранню за вчинене ним кримінальне правопорушення;
- 5) чи є обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання обвинуваченого, і які саме;
- 6) яка міра покарання має бути призначена обвинуваченому і чи повинен він її відбувати;
- 7) чи підлягає задоволенню пред'явлений цивільний позов і, якщо так, на чию користь, в якому розмірі та в якому порядку;
- 7-1) чи є підстави для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру;
- 8) чи вчинив обвинувачений кримінальне правопорушення у стані обмеженої осудності;
- 9) чи є підстави для застосування до обвинуваченого, який вчинив кримінальне правопорушення у стані обмеженої осудності, примусового заходу медичного характеру;
- 10) чи слід застосувати до обвинуваченого примусове лікування;
- 11) чи необхідно призначити неповнолітньому громадського вихователя;
- 12) що належить вчинити з майном, на яке накладено арешт, речовими доказами і документами;
- 13) на кого мають бути покладені процесуальні витрати і в якому розмірі;
- 14) як вчинити із заходами забезпечення кримінального провадження [10].

5.2 Вирок. Оскарження вироку

Судове рішення, у якому суд вирішує обвинувачення по суті, викладається у формі вироку і повинно бути законним, обґрунтованим і вмотивованим. Вирок ухвалюється іменем України безпосередньо після закінчення судового розгляду. Усі судові рішення викладаються письмово у паперовій та електронній формах.

Вирок може бути виправдувальний або обвинувальний. Виправдувальний вирок ухвалюється у разі, якщо не доведено, що:

- 1) вчинено кримінальне правопорушення, в якому обвинувачується особа;
- 2) кримінальне правопорушення вчинене обвинуваченим;
- 3) в діянні обвинуваченого є склад кримінального правопорушення.

Виправдувальний вирок також ухвалюється при встановленні судом підстав для закриття кримінального провадження, передбачених законом.

Якщо обвинувачений визнається винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, суд ухвалює обвинувальний вирок і призначає покарання, звільняє від покарання чи від його відбування у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, або застосовує інші заходи, передбачені законом України про кримінальну відповідальність. Обвинувальний вирок не може ґрунтуватися на припущеннях і ухвалюється лише за умови доведення у ході судового розгляду винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Вирок суду складається зі вступної, мотивувальної та резолютивної частин.

У вступній частині вироку зазначаються:

- 1) дата та місце його ухвалення;
- 2) назва та склад суду, секретар судового засідання;
- 3) найменування (номер) кримінального провадження;
- 4) прізвище, ім'я та по батькові обвинуваченого, рік, місяць і день його народження, місце народження і місце проживання, заняття, освіта, сімейний стан та інші відомості про особу обвинуваченого, що мають значення для справи;
- 5) закон України про кримінальну відповідальність, що передбачає кримінальне правопорушення, у вчиненні якого обвинувачується особа;

б) сторони кримінального провадження та інші учасники судового провадження [10].

У мотивувальній частині вироку зазначаються:

1) у разі визнання особи виправданою – формулювання обвинувачення, яке пред'явлене особі і визнане судом недоведеним, а також підстави для виправдання обвинуваченого з зазначенням мотивів, з яких суд відкидає докази обвинувачення;

мотиви ухвалення інших рішень щодо питань, які вирішуються судом при ухваленні вироку, та положення закону, якими керувався суд;

2) у разі визнання особи винуватою:

формулювання обвинувачення, визнаного судом доведеним, із зазначенням місця, часу, способу вчинення та наслідків кримінального правопорушення, форми вини і мотивів кримінального правопорушення; статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, що передбачає відповідальність за кримінальне правопорушення, винним у вчиненні якого визнається обвинувачений;

докази на підтвердження встановлених судом обставин, а також мотиви неврахування окремих доказів;

мотиви зміни обвинувачення, підстави визнання частини обвинувачення необґрунтованою, якщо судом приймалися такі рішення;

обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання;

мотиви призначення покарання, звільнення від відбування покарання, застосування примусових заходів медичного характеру при встановленні стану обмеженої осудності обвинуваченого, застосування примусового лікування, мотиви призначення громадського вихователя неповнолітньому;

підстави для задоволення цивільного позову або відмови у ньому, залишення його без розгляду;

мотиви ухвалення інших рішень щодо питань, які вирішуються судом при ухваленні вироку, та положення закону, якими керувався суд.

У резолютивній частині вироку зазначаються:

1) у разі визнання особи виправданою - прізвище, ім'я та по батькові обвинуваченого, рішення про визнання його невинуватим у пред'явленому обвинуваченні та його виправдання;

рішення про закриття провадження щодо юридичної особи;

рішення про поновлення в правах, обмежених під час кримінального провадження;

рішення щодо заходів забезпечення кримінального провадження, в тому числі рішення про запобіжний захід до набрання вироком законної сили; рішення щодо речових доказів і документів; рішення щодо процесуальних витрат; строк і порядок набрання вироком законної сили та його оскарження; порядок отримання копій вироку та інші відомості;

2) у разі визнання особи винуватою: прізвище, ім'я та по батькові обвинуваченого, рішення про визнання його винуватим у пред'явленому обвинуваченні та відповідні статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; покарання, призначене по кожному з обвинувачень, що визнані судом доведеними, та остаточна міра покарання, обрана судом; початок строку відбування покарання; рішення про застосування примусового лікування чи примусових заходів медичного характеру щодо обмежено осудного обвинуваченого у разі їх застосування; рішення про призначення неповнолітньому громадського вихователя; рішення про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру; рішення про цивільний позов; рішення про інші майнові стягнення і підстави цих рішень; рішення щодо речових доказів і документів та спеціальної конфіскації; рішення про відшкодування процесуальних витрат; рішення щодо заходів забезпечення кримінального провадження; рішення про залік досудового тримання під вартою; строк і порядок набрання вироком законної сили та його оскарження; порядок отримання копій вироку та інші відомості [10].

Якщо особі пред'явлено декілька обвинувачень і деякі з них не доведені, то у резолютивній частині вироку зазначається, за якими з них обвинувачений виправданий, а за якими - засуджений.

Якщо обвинувачений визнається винним, але звільняється від відбування покарання, суд зазначає про це в резолютивній частині вироку.

Судове рішення ухвалюється простою більшістю голосів суддів, що входять до складу суду. Кожен суддя з колегиї суддів має право викласти письмово окрему думку, яка не оголошується в судовому засіданні, а приєднується до матеріалів провадження і є відкритою для ознайомлення.

Судове рішення проголошується прилюдно негайно після виходу суду з нарадчої кімнати. Головуючий у судовому засіданні роз'яснює зміст рішення, порядок і строк його оскарження.

5.3. Перегляд кримінальної справи в апеляційному та касаційному порядку

В апеляційному порядку можуть бути оскаржені судові рішення, які були ухвалені судами першої інстанції і не набрали законної сили, а саме:

- 1) вироки, крім випадків, передбачених ст. 394 КПКУ;
- 2) ухвали про застосування чи відмову у застосуванні примусових заходів медичного або виховного характеру;
- 3) інші ухвали у випадках, передбачених КПКУ [10].

В апеляційному порядку також можуть бути оскаржені ухвали слідчого судді у випадках, передбачених КПКУ.

Апеляційну скаргу мають право подати обвинувачений, його законний представник чи захисник; підозрюваний, обвинувачений, його законний представник чи захисник; законний представник, захисник неповнолітнього чи сам неповнолітній, щодо якого вирішувалося питання про застосування примусового заходу виховного характеру; законний представник та захисник особи, щодо якої вирішувалося питання про застосування примусових заходів медичного характеру; прокурор; потерпілий або його представник; цивільний позивач, його представник; цивільний відповідач або його представник; представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження.

Апеляційна скарга подається:

- 1) на судові рішення, ухвалені судом першої інстанції, - через суд, який ухвалив судові рішення;
- 2) на ухвали слідчого судді - безпосередньо до суду апеляційної інстанції.

Апеляційна скарга може бути подана:

- 1) на вирок або ухвалу про застосування чи відмову у застосуванні примусових заходів медичного або виховного характеру - протягом тридцяти днів з дня їх проголошення;
- 2) на інші ухвали суду першої інстанції - протягом семи днів з дня її оголошення;

3) на ухвалу слідчого судді - протягом п'яти днів з дня її оголошення [10].

Протягом строку апеляційного оскарження матеріали кримінального провадження ніким не можуть бути витребувані із суду. У цей строк суд зобов'язаний надати учасникам судового провадження за їх клопотанням можливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження.

В апеляційній скарзі зазначаються:

- 1) найменування суду апеляційної інстанції;
- 2) прізвище, ім'я та по батькові (найменування), місце проживання (перебування) особи, яка подає апеляційну скаргу, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є;
- 3) судові рішення, яке оскаржується, і назва суду, який його ухвалив;
- 4) вимоги особи, яка подає апеляційну скаргу, та їх обґрунтування із зазначенням того, у чому полягає незаконність чи необґрунтованість судового рішення;
- 5) клопотання особи, яка подає апеляційну скаргу, про дослідження доказів;
- 6) перелік матеріалів, які додаються [10].

До апеляційної скарги та доданих до неї письмових матеріалів надаються копії в кількості, необхідній для їх надіслання сторонам кримінального провадження та іншим учасникам судового провадження, інтересів яких стосується апеляційна скарга.

Апеляційна скарга не пізніше наступного дня передається судді-доповідачу. Отримавши апеляційну скаргу на вирок чи ухвалу суду першої інстанції, суддя-доповідач протягом трьох днів перевіряє її на відповідність вимогам закону і за відсутності перешкод постановляє ухвалу про відкриття апеляційного провадження.

Подання апеляційної скарги на вирок або ухвалу суду зупиняє набрання ними законної сили та їх виконання.

Особи, яких стосується апеляційна скарга, мають право подати до суду апеляційної інстанції заперечення на апеляційну скаргу на вирок чи ухвалу суду першої інстанції в письмовій формі протягом встановленого судом апеляційної інстанції строку. Теж саме стосується і касаційного провадження.

Особа, яка подала апеляційну або касаційну скаргу, має право відмовитися від неї до закінчення апеляційного розгляду. Захисник підозрюваного, обвинуваченого, представник потерпілого можуть

відмовитися від апеляційної чи касаційної скарги тільки за згодою відповідно підозрюваного, обвинуваченого чи потерпілого.

Суд апеляційної інстанції переглядає судові рішення суду першої інстанції в межах апеляційної скарги.

Апеляційний розгляд здійснюється згідно з правилами судового розгляду в суді першої інстанції з урахуванням особливостей, передбачених законом. Неприбуття сторін або інших учасників кримінального провадження не перешкоджає проведенню розгляду, якщо такі особи були належним чином повідомлені про дату, час і місце апеляційного розгляду та не повідомили про поважні причини свого неприбуття.

За наслідками апеляційного розгляду за скаргою на вирок або ухвалу суду першої інстанції суд апеляційної інстанції має право:

- 1) залишити вирок або ухвалу без змін;
- 2) змінити вирок або ухвалу;
- 3) скасувати вирок повністю чи частково та ухвалити новий вирок;
- 4) скасувати ухвалу повністю чи частково та ухвалити нову ухвалу;
- 5) скасувати вирок або ухвалу і закрити кримінальне провадження;
- 6) скасувати вирок або ухвалу і призначити новий розгляд у суді першої інстанції [10].

Підставою для скасування або зміни судового рішення при розгляді справи в суді апеляційної інстанції є:

- 1) неповнота судового розгляду;
- 2) невідповідність висновків суду, викладених у судовому рішенні, фактичним обставинам кримінального провадження;
- 3) істотне порушення вимог кримінального процесуального закону;
- 4) неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність.

Також це може бути також невідповідність призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого.

Судові рішення суду апеляційної інстанції ухвалюються, проголошуються, видаються, роз'яснюються або надсилаються учасникам судового провадження в порядку, передбаченому КПКУ [10].

У касаційному порядку можуть бути оскаржені вирoki та ухвали про застосування або відмову у застосуванні примусових заходів медичного чи виховного характеру суду першої інстанції після їх перегляду в

апеляційному порядку, а також судові рішення суду апеляційної інстанції, постановлені щодо зазначених судових рішень суду першої інстанції.

Вирок суду першої інстанції на підставі угоди після його перегляду в апеляційному порядку, а також судові рішення суду апеляційної інстанції за результатами розгляду апеляційної скарги на такий вирок можуть бути оскаржені в касаційному порядку.

Особам, які мають право подати касаційну скаргу, а це усі ті ж особи, що мають право на апеляційне оскарження, надається можливість ознайомитися в суді з матеріалами кримінального провадження для вирішення питання про подання касаційної скарги.

Касаційна скарга подається безпосередньо до суду касаційної інстанції протягом трьох місяців з дня проголошення судового рішення судом апеляційної інстанції.

У касаційній скарзі зазначаються:

- 1) найменування суду касаційної інстанції;
- 2) прізвище, ім'я, по батькові (найменування), поштова адреса особи, яка подає касаційну скаргу, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є;
- 3) судові рішення, що оскаржується;
- 4) обґрунтування вимог особи, яка подала касаційну скаргу, із зазначенням того, у чому полягає незаконність чи необґрунтованість судового рішення;
- 5) вимоги особи, яка подає касаційну скаргу, до суду касаційної інстанції;
- 6) перелік матеріалів, які додаються [10].

Суд касаційної інстанції відкриває касаційне провадження протягом п'яти днів з дня надходження касаційної скарги, якщо немає підстав для залишення касаційної скарги без руху, повернення касаційної скарги або відмови у відкритті касаційного провадження. Питання про відкриття касаційного провадження суд касаційної інстанції вирішує без виклику сторін кримінального провадження.

Суд касаційної інстанції перевіряє правильність застосування судами першої та апеляційної інстанцій норм матеріального та процесуального права, правової оцінки обставин і не має права досліджувати докази, встановлювати та визнавати доведеними обставини, що не були встановлені в оскарженому судовому рішенні, вирішувати питання про достовірність того чи іншого доказу.

Касаційний розгляд здійснюється згідно з правилами розгляду в суді апеляційної інстанції з урахуванням особливостей, передбачених законом.

Суд касаційної інстанції за наслідками розгляду касаційної скарги має право:

1) залишити судові рішення без зміни, а касаційну скаргу - без задоволення;

2) скасувати судові рішення і призначити новий розгляд у суді першої чи апеляційної інстанції;

3) скасувати судові рішення і закрити кримінальне провадження;

4) змінити судові рішення.

При цьому суд не має права застосувати закон про більш тяжке кримінальне правопорушення чи суворіше покарання.

З усіх процесуальних питань суд касаційної інстанції постановляє ухвали [10].

Контрольні запитання по темі:

1. Які питання вирішуються судом у підготовчому засіданні по кримінальній справі?
2. Перелічіть основні правила судового розгляду кримінальної справи.
3. Які питання повинен вирішити суд при ухваленні вироку?
4. Що має містити у собі обвинувальний вирок суду?
5. Що таке виправдувальний вирок суду?
6. Яким чином відбувається апеляційне оскарження судового вироку по кримінальній справі?
7. Що таке касаційний перегляд судового рішення по кримінальній справі?

ТЕМА 6. ПОРЯДОК ЗВЕРНЕННЯ ДО ГОСПОДАРСЬКОГО СУДУ

6.1 Загальна характеристика господарської відповідальності

Учасники господарських відносин несуть господарську відповідальність за правопорушення у сфері господарювання через застосування до правопорушника господарських санкцій на підставах і в порядку, передбачених законами.

Господарська відповідальність - це настання несприятливих майнових наслідків (стягнення збитків, штрафу тощо) в разі порушення правил функціонування господарського механізму, які встановлюються державними органами в інтересах держави або сторонами в договорі [12].

Господарсько-правова відповідальність базується на принципах, згідно з якими:

- потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;
- передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується також незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;
- сплата штрафних санкцій за порушення зобов'язання, а також відшкодування збитків не звільняють правопорушника без згоди другої сторони від виконання взятих зобов'язань у натурі;
- у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції.

Нині виділяють кілька основних функцій господарської відповідальності: компенсаційно-відновлювальну, стимулюючу, попереджувальну, превентивну (запобіжну), контрольно-інформаційну, сигналізаційну, регулюючу (адміністративну) [12].

Підставою господарської відповідальності є скоєне учасником господарських відносин правопорушення у сфері господарювання.

Господарське правопорушення - це протиправна дія або бездіяльність суб'єктів господарських відносин, яка не відповідає вимогам норм господарського права, не узгоджується з юридичними обов'язками зазначеного суб'єкта, порушує суб'єктивні права іншого учасника відносин або третіх осіб. Саме тому правопорушення залежно від юридичної підстави можуть бути договірні (неналежне виконання

господарського зобов'язання) та позадоговірні (порушення правил здійснення господарської діяльності, встановлених компетентними державними органами).

Учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним ужито всіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. У разі якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим унаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин. Не вважаються такими обставинами, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, брак на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, брак у боржника необхідних коштів.

За невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань чи порушення правил здійснення господарської діяльності правопорушник відповідає належним йому на праві власності або закріпленім за ним на праві господарського відання чи оперативного управління майном, якщо інше не передбачено законами.

Засновники суб'єкта господарювання не відповідають за зобов'язаннями цього суб'єкта, крім випадків, передбачених законом або установчими документами про створення даного суб'єкта.

Для реалізації відповідальності за правопорушення у сфері господарювання встановлюється загальний (3 роки) та скорочені строки позовної давності (спеціальна позовна давність), передбачені цивільним законодавством.

Учасники господарських відносин, що порушили майнові права або законні інтереси інших суб'єктів, зобов'язані поновити їх, не чекаючи пред'явлення їм претензії чи звернення до суду.

У разі необхідності відшкодування збитків або застосування інших санкцій суб'єкт господарювання чи інша юридична особа - учасник господарських відносин, чиї права або законні інтереси порушено, з метою безпосереднього врегулювання спору з порушником цих прав або інтересів має право звернутися до нього з письмовою претензією, якщо інше не встановлено законом [7].

6.2 Претензійний порядок розгляду господарських спорів.

Підприємства та організації, що порушили майнові права і законні інтереси інших підприємств та організацій, зобов'язані поновити їх, не чекаючи пред'явлення претензії.

Підприємства та організації, чий права і законні інтереси порушено, з метою безпосереднього врегулювання спору з порушником цих прав та інтересів звертаються до нього з письмовою претензією.

Відповідно до ч. 3 ст. 6 ГПКУ претензія повинна містити:

а) повне найменування і поштові реквізити заявника претензії та підприємства, організації, яким претензія пред'являється; дата пред'явлення і номер претензії;

б) обставини, на підставі яких пред'явлено претензію; докази, що підтверджують ці обставини; посилання на відповідні нормативні акти;

в) вимоги заявника;

г) сума претензії та її розрахунок, якщо претензія підлягає грошовій оцінці; платіжні реквізити заявника претензії;

д) перелік документів, що додаються до претензії, а також інших доказів [8].

Важливим фактором при пред'явленні претензії є вказівка на обставини, на підставі яких пред'явлено претензію. Тобто в претензії чітко зазначається, які зобов'язання були порушені, з посиланням на відповідну норму закону або положення договору, якими встановлюється відповідальність за такі порушення. Крім того, заявник претензії повинен не тільки зазначити ці обставини, але й вказати на докази, що їх підтверджують. Такими доказами можуть бути, зокрема, сам договір, укладений між сторонами, платіжні доручення, накладні, різноманітні акти, квитанції тощо.

Якщо претензія підлягає грошовій оцінці, в ній обов'язково повинна бути зазначена сума претензії та розрахунок суми. Тобто заявникові необхідно провести роботу для визначення суми збитків, які виникли в нього у зв'язку з невиконанням чи неналежним виконанням зобов'язань контрагентом. До зазначеної суми можуть зараховуватися основна заборгованість, штрафні санкції, втрачена вигода, відшкодування моральної шкоди тощо, якщо інше не передбачено законом.

Саме для претензій, які підлягають грошовій оцінці, важливим є зазначення платіжних реквізитів заявника, що надає йому можливість без

будь-яких ускладнень отримати належні йому грошові кошти в разі визнання претензії контрагентом.

Наприкінці претензії повинно бути зазначено перелік документів, що додаються до претензії. Як правило, до претензії додаються всі ті докази, на які посилається заявник у претензії і які відсутні у суб'єкта господарювання - порушника.

Наведений перелік відомостей не є вичерпним і в разі необхідності в претензії можуть бути зазначені й інші відомості.

Цілком зрозумілим є те, що претензія повинна бути обґрунтованою, тобто до неї обов'язково повинні бути додані документи, що підтверджують вимоги заявника. Коло документів, що додаються до претензії, залежить від виду правопорушень. Так, до претензії про сплату грошових коштів та штрафних санкцій додаються: докази, що підтверджують отримання контрагентом товарів, робіт чи послуг; розрахунок суми штрафних санкцій тощо. До претензії про пошкодження вантажу при перевезеннях можуть додаватися: оригінал транспортного документа (накладної, товарно-транспортної накладної, коносаменту тощо), комерційний акт або акт загальної форми, акт експертизи, розрахунок суми штрафу та ін.

Документи, що підтверджують вимоги заявника, подаються в оригіналі або в належним чином засвідченій копії. Претензія повинна бути підписана повноважною особою заявника претензії або його представником. Як правило, такими повноважними особами виступають керівник підприємства, установи, організації або фізична особа - суб'єкт підприємницької діяльності, заступники керівників або інші особи, яким надано повноваження щодо підписання претензій.

Претензія може бути надіслана адресатові рекомендованим або цінним листом або вручена під розписку. У першому випадку доказом надсилання претензії адресатові є поштова квитанція про прийняття рекомендованого або цінного листа до відправлення та опис вкладення. В іншому випадку доказом виступає примірник претензії заявника із відміткою про прийняття претензії адресатом [14].

Незалежно від того, що пред'явлення претензії є правом, а не обов'язком суб'єктів господарювання, законодавець встановлює вимоги щодо строків її розгляду. Так, претензія розглядається в місячний строк з дня її одержання, якщо інший строк не встановлено законодавчими актами.

Спеціальні строки розгляду претензій (встановлені нормами інших нормативно-правових актів) застосовуються з урахуванням особливостей певних видів господарських відносин. Наприклад, ч. 3 ст. 315 ГК України передбачено, що перевізник розглядає заявлену претензію і повідомляє заявника про задоволення чи відхилення її протягом трьох місяців, а щодо претензії з перевезення у прямому змішаному сполученні – протягом шести місяців [7].

При розгляді претензії підприємства та організації в разі необхідності повинні звірити розрахунки, провести судову експертизу або вчинити інші дії для забезпечення досудового врегулювання спору.

Підприємства та організації, що одержали претензію, зобов'язані задовольнити обґрунтовані вимоги заявника.

Про результати розгляду претензії заявник повідомляється у письмовій формі.

У відповіді на претензію зазначаються:

а) повне найменування і поштові реквізити підприємства, організації, що дають відповідь, та підприємства чи організації, яким надсилається відповідь; дата і номер відповіді; дата і номер претензії, на яку дається відповідь;

б) коли претензію визнано повністю або частково, - визнана сума, назва, номер і дата розрахункового документа на перерахування цієї суми чи строк та засіб задоволення претензії, якщо вона не підлягає грошовій оцінці;

в) коли претензію відхилено повністю або частково, - мотиви відхилення з посиланням на відповідні нормативні акти і документи, що обґрунтовують відхилення претензії;

г) перелік доданих до відповіді документів та інших доказів [7].

Коли претензію відхилено повністю або частково, заявникові повинно бути повернуто оригінали документів, одержаних з претензією, а також надіслано документи, що обґрунтовують відхилення претензії, якщо їх немає у заявника претензії.

Відповідь на претензію підписується повноважною особою підприємства, організації або їх представником та надсилається рекомендованим або цінним листом чи вручається під розписку.

Якщо претензію про сплату грошових коштів, до якої додано платіжну вимогу-доручення, визнано повністю або частково, у платіжній вимозі-дорученні зазначається визнана сума.

Досудове врегулювання спорів може вимагати від суб'єктів господарювання виконання певних дій. Так, у разі необхідності сторони повинні звірити розрахунки, провести експертизу або вчинити інші дії для забезпечення досудового врегулювання спору. Отже, якщо між сторонами мали місце розрахунки, необхідно провести роботу по дослідженню виставлених рахунків з метою усунення допущених у них помилок, перевірити відповідність похідних документів первинним тощо. У разі якщо одна із сторін відмовляється від вчинення певних дій по врегулюванню спору або необґрунтовано відмовляється від задоволення вимог контрагента, може бути проведена відповідна експертиза. Відповідно до законодавства висновок експерта є одним із видів доказів у суді і оцінюється в сукупності з іншими доказами.

Про результати розгляду претензії заявник повідомляється у письмовій формі. У відповіді на претензію повинно бути зазначено про визнання повністю або частково вимог заявника або про відмову в задоволенні вимог. У будь-якому випадку відповідь на претензію повинна бути обґрунтована, тобто повинна містити посилання на певні норми законодавства або положення договору. До відповіді на претензію можуть додаватися документи, що засвідчують викладені в ній обставини.

Відповідь на претензію підписується повноважною особою або представником одержувача претензії та надсилається заявникові рекомендованим або цінним листом або вручається йому під розписку. Тобто до відповіді на претензію пред'являються ті самі вимоги, що і для самої претензії [14].

Спори, що виникають при укладенні господарських договорів, можуть бути подані на вирішення господарського суду. Підприємство чи організація, які вважають за необхідне змінити чи розірвати договір, надсилають пропозиції про це другій стороні за договором. Сторона, яка отримала пропозицію про зміну чи розірвання договору, відповідає на неї не пізніше 20 днів після одержання пропозиції. Якщо підприємства і організації не досягли згоди щодо зміни чи розірвання договору, а також у разі неодержання відповіді у встановлений строк з урахуванням часу поштового обігу, заінтересована сторона має право передати спір на вирішення господарського суду.

6.3 Розгляд господарських спорів у суді

Підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності, мають право звертатися до господарського суду згідно з встановленою підвідомчістю господарських справ за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів.

Господарським судам підвідомчі:

1) справи у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні і виконанні господарських договорів, у тому числі щодо приватизації майна, та з інших підстав, крім:

спорів про приватизацію державного житлового фонду;

спорів, що виникають при погодженні стандартів та технічних умов;

спорів про встановлення цін на продукцію (товари), а також тарифів на послуги (виконання робіт), якщо ці ціни і тарифи відповідно до законодавства не можуть бути встановлені за угодою сторін;

спорів, що виникають із публічно-правових відносин та віднесені до компетенції Конституційного Суду України та адміністративних судів;

інших спорів, вирішення яких відповідно до законів України та міжнародних договорів України віднесено до відання інших органів;

2) справи про банкрутство;

3) справи за заявами органів Антимонопольного комітету України, Рахункової палати з питань, віднесених законодавчими актами до їх компетенції;

4) справи, що виникають з корпоративних відносин у спорах між юридичною особою та її учасниками (засновниками, акціонерами, членами), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами, членами) юридичної особи, пов'язаними із створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності такої особи, крім трудових спорів;

5) справи у спорах щодо обліку прав на цінні папери;

6) справи у спорах, що виникають із земельних відносин, в яких беруть участь суб'єкти господарської діяльності, за винятком тих, що віднесено до компетенції адміністративних судів;

7) справи у спорах з майновими вимогами до боржника, стосовно якого порушено справу про банкрутство, у тому числі справи у спорах про визнання недійсними будь-яких правочинів (договорів), укладених боржником; стягнення заробітної плати; поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника, за винятком спорів, пов'язаних із визначенням та сплатою (стягненням) грошових зобов'язань (податкового боргу), визначених відповідно до Податкового кодексу України, а також справ у спорах про визнання недійсними правочинів (договорів), якщо з відповідним позовом звертається на виконання своїх повноважень контролюючий орган, визначений Податковим кодексом України;

8) справи за заявами про затвердження планів санації боржника до порушення справи про банкрутство [8].

Господарський суд порушує справи за позовними заявами, а справи про банкрутство - за письмовою заявою будь-кого з кредиторів, боржника, тому зрозуміло, що господарські спори вирішуються у порядку позовного провадження, з окремими особливостями щодо банкрутства.

Правосуддя у господарських судах здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальності; гласності (за винятком випадків, коли це суперечить вимогам щодо охорони державної, комерційної або банківської таємниці, або коли сторони чи одна з сторін обгрунтовано вимагають конфіденційного розгляду справи і подають відповідне клопотання до початку розгляду справи по суті); обов'язковості судових рішень

Справи у місцевих господарських судах розглядаються суддею одноособово. Будь-яку справу, що відноситься до підсудності цього суду, залежно від категорії і складності справи, може бути розглянуто колегіально у складі трьох суддів.

До складу учасників судового процесу входять: сторони, треті особи, прокурор, інші особи, які беруть участь у процесі.

Сторони (позивач і відповідач) користуються рівними процесуальними правами. Вони мають право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії, брати участь в господарських засіданнях, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, заявляти клопотання, давати усні та письмові пояснення господарському суду, наводити свої доводи і міркування з усіх питань, що виникають у ході судового процесу, заперечувати проти клопотань і доводів інших учасників судового процесу, оскаржувати судові рішення господарського

суду в установленому цим Кодексом порядку, а також користуватися іншими процесуальними правами.

Сторони зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони, вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи [8].

Позивач вправі до прийняття рішення по справі збільшити розмір позовних вимог, відмовитись від позову або зменшити розмір позовних вимог. До початку розгляду господарським судом справи по суті позивач має право змінити предмет або підставу позову шляхом подання письмової заяви.

Відповідач має право визнати позов повністю або частково, а також має право до початку розгляду господарським судом справи по суті подати зустрічний позов.

Суд не приймає відмови від позову, зменшення розміру позовних вимог, визнання позову відповідачем, якщо ці дії суперечать законодавству або порушують чий-небудь права і охоронювані законом інтереси.

Прокурор бере участь у розгляді справ за його позовами, а також може вступити за своєю ініціативою у справу, порушену за позовом інших осіб, на будь-якій стадії її розгляду для представництва інтересів громадянина або держави. З метою вступу у справу прокурор може подати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд рішення Верховним Судом України, про перегляд рішення за нововиявленими обставинами або повідомити суд і взяти участь у розгляді справи, порушеної за позовом інших осіб.

Особа, яка має підстави побоюватись, що подача потрібних для неї доказів стане згодом неможливою або утрудненою, а також підстави вважати, що її права порушені або існує реальна загроза їх порушення, має право звернутися до господарського суду з заявою про вжиття запобіжних заходів до подання позову.

Запобіжні заходи включають:

- 1) витребування доказів;
- 2) огляд приміщень, в яких відбуваються дії, пов'язані з порушенням прав;
- 3) накладення арешту на майно, що належить особі, щодо якої вжито запобіжні заходи, і знаходиться в неї або в інших осіб [8].

Позовна заява подається до господарського суду в письмовій формі і підписується повноважною посадовою особою позивача або його представником, прокурором, громадянином - суб'єктом підприємницької діяльності або його представником і повинна містити:

- 1) найменування господарського суду, до якого подається заява;
- 2) найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові за його наявності для фізичних осіб) сторін, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання (для фізичних осіб), ідентифікаційні коди суб'єкта господарської діяльності за їх наявності (для юридичних осіб) або реєстраційний номер облікової картки фізичної особи - платника податків за його наявності;

- 2-1) документи, що підтверджують за громадянином статус фізичної особи - підприємця;

- 3) зазначення ціни позову, якщо позов підлягає грошовій оцінці; суми договору (у спорах, що виникають при укладанні, зміні та розірванні господарських договорів);

- 4) зміст позовних вимог;

- 5) виклад обставин, на яких ґрунтуються позовні вимоги; зазначення доказів, що підтверджують позов; обґрунтований розрахунок сум, що стягуються чи оспорюються; законодавство, на підставі якого подається позов;

- 6) відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору, якщо такі проводилися;

- 6-1) відомості про вжиття запобіжних заходів;

- 7) перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви [8].

Позивач, прокурор зобов'язані при поданні позову надіслати сторонам копії позовної заяви та доданих до неї документів відповідно до кількості відповідачів та третіх осіб листом з описом вкладення.

Відповідач має право після одержання ухвали про порушення справи надіслати:

- 1) господарському суду - відзив на позовну заяву і всі документи, що підтверджують заперечення проти позову;

- 2) позивачу, іншим відповідачам, а також прокурору, який бере участь в судовому процесі, - копію відзиву [8].

Відзив повинен містити: найменування позивача і номер справи; мотиви повного або часткового відхилення вимог позивача з посиланням на законодавство, а також докази, що обґрунтовують відхилення позовної

вимоги; перелік документів та інших доказів, що додаються до відзиву (у тому числі про надіслання копій відзиву і доданих до нього документів позивачеві, іншим відповідачам, прокурору).

Далі відбувається процес підготовки справи до судового розгляду, безпосередньо розгляд справи по суті ідентично судовому розгляду адміністративних та цивільних спорів. Закінчується розгляд справи прийняттям судового рішення за результатами оцінки доказів, поданих сторонами та іншими учасниками господарського процесу, а також доказів, які були витребувані господарським судом, у нарадчій кімнаті.

Сторони у справі, прокурор, треті особи, особи, які не брали участь у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки, мають право протягом 10 днів подати апеляційну скаргу на рішення місцевого господарського суду, яке не набрало законної сили. Апеляційна скарга подається через місцевий господарський суд, який розглянув справу. Місцевий господарський суд у триденний строк надсилає одержану апеляційну скаргу разом зі справою відповідному апеляційному господарському суду.

Апеляційна скарга подається у письмовій формі і повинна містити:

- 1) найменування апеляційного господарського суду, до якого подається скарга;
- 2) найменування місцевого господарського суду, який прийняв рішення, номер справи та дату прийняття рішення;
- 3) вимоги особи, яка подає апеляційну скаргу, а також підстави, з яких порушено питання про перегляд рішення, з посиланням на законодавство і матеріали, що є у справі або подані додатково;
- 4) перелік документів, доданих до скарги [8].

Ті ж учасники судового процесу мають право подати касаційну скаргу на рішення місцевого господарського суду після їх перегляду в апеляційному порядку та постанови апеляційного господарського суду, ухвалені за результатами апеляційного розгляду.

Судом касаційної інстанції є Вищий господарський суд України до якого касаційна скарга подається протягом 20 днів з дня набрання судовим рішенням апеляційного господарського суду законної сили через апеляційний господарський суд, який прийняв оскаржуване рішення чи постанову.

Переглядаючи у касаційному порядку судові рішення, касаційна інстанція на підставі встановлених фактичних обставин справи перевіряє

застосування судом першої чи апеляційної інстанції норм матеріального і процесуального права і не має права встановлювати або вважати доведеними обставини, що не були встановлені у рішенні або постанові господарського суду чи відхилені ним, вирішувати питання про достовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими, збирати нові докази або додатково перевіряти докази. У касаційній інстанції не приймаються і не розглядаються вимоги, що не були предметом розгляду в суді першої інстанції.

За наслідками розгляду касаційної скарги суд приймає постанову [8].

Контрольні запитання по темі:

1. Що таке господарська відповідальність?
2. Перелічіть принципи господарської відповідальності.
3. Яка підстава для застосування господарської відповідальності?
4. Що таке досудовий порядок врегулювання господарських спорів?
5. Перелічіть реквізити претензії та відповіді на претензію.
6. Які справи розглядаються у господарському суді?
7. Що має містити позовна заява до господарського суду?
8. Яким чином можна оскаржити судові рішення господарського суду?

ТЕМА 7. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Під принципами цивільного права розуміють основні засади, на яких здійснюється регулювання цивільно-правових відносин. Принципи цивільного права відображають найбільш характерні його властивості. Застосування конкретних норм права можливе лише з урахуванням положень, які містять загальні принципи права. Становлення і розвиток цивільного права базується як на загальноправових принципах, так і на галузевих. Загально-правові принципи містяться в Конституції України. Вони поширюються на всі галузі права і закріплені у ст. 3 ЦКУ:

- неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини. Тобто органи державної влади і самоуправління не повинні втручатися в приватне життя особи, визначати її місце в суспільстві, диктувати характер поведінки;

- неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією та законом. Держава надає рівну правову охорону власності незалежно від її форм та видів. Підстави і порядок позбавлення права власності регламентовані законом (конфіскація, реквізіція);

- свобода договору. Цей принцип реалізується шляхом: а) вільного вибору контрагентів; б) вільного обрання виду договору; в) вільного формування умов, на яких договір укладається;

- свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом. Не допускається адміністративне втручання в підприємницьку діяльність. Водночас керуючись інтересами публічними, держава за певних умов може регламентувати певні відносини (наприклад, обов'язковість ліцензування медичної діяльності);

- судовий захист цивільного права та інтересу. Суд зобов'язаний розглянути будь-який спір, що стосується захисту законних прав і свобод особи;

- справедливість, добросовісність та розумність. Суд не повинен стояти на формальних позиціях при захисті порушених прав [3].

Наявність законодавчого переліку принципів не є перешкодою до виявлення у цивільному праві й інших правових засад. Принципами цивільного права виступають також: принцип поєднання інтересів особи та суспільства; принцип недопущення здійснення цивільних прав, яке б суперечило їх призначенню, тощо.

Цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки.

Підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти [3].

Цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов'язки виникають безпосередньо з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов'язки можуть виникати з рішення суду. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства або договором, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків може бути настання або ненастання певної події [3].

В цивільному законодавстві закріплено відкритий (орієнтовний) перелік юридичних фактів, як визнаються підставами виникнення цивільних прав та обов'язків.

Цивільні права та обов'язки слід розглядати складовими змісту цивільних правовідносин. Суб'єктивне цивільне право характеризується як єдність трьох прав:

- права на дозволена поведінку, (право на власні дії);
- права вимагати її дотримання іншими особами (права чужі дії);
- права вимагати засобів примусу до зобов'язаних осіб.

Суб'єктивний цивільний обов'язок є мірою необхідної поведінки зобов'язаної особи для задоволення інтересів уповноваженої особи. При цьому, слід виділяти суб'єктивні права абсолютні (речові, права інтелектуальної власності тощо) та відносні (зобов'язальні), суб'єктивні обов'язки абсолютні та відносні.

Суб'єктивне цивільне право слід відрізняти від правового або законного інтересу, як можливостей безпосереднього та опосередкованого юридичного впливу таких осіб на певне благо, захищене законом.

Наприклад, акціонер може бути носієм суб'єктивного права або законного інтересу. Суб'єктивним правом є право акціонера на управління,

на дивіденди, інші безпосередні складові змісту права власності на акцію. Законний інтерес, пов'язаний із ситуацією, коли акції відчужуються за волею їх власника, а набуваються вони добровільно іншою особою. Акціонерне товариство своїми діями може вплинути на істотне зменшення вартості відчужуваних акцій, створити інші перешкоди в здійсненні права власності (внаслідок додаткового випуску акцій, відчуження значної частини акцій, встановлення дискримінаційних умов викупу акцій тощо). В цих випадках зміст законного інтересу акціонера полягатиме в праві на позов з оскарження рішення загальних зборів акціонерного товариства, яке істотно порушує суб'єктивне право акціонера. Така можливість подання позову є гарантією захисту законного інтересу набувача акцій, а не його права.

За змістом ч. 1 ст. 11 ЦКУ цивільно-правові юридичні факти виступають підставами будь-яких цивільних прав та обов'язків.

ЦКУ передбачає кілька груп юридичних фактів цивільного права, зокрема юридичні дії осіб, акти публічних органів, події, інші юридичні факти цивільно-правового характеру [3].

Цивільні права та обов'язки виникають при настанні певного юридичного факту. На першому місці – договори, як узгоджене волевиявлення всіх його учасників (сторін), як дво- або багатосторонній правочин, тобто погоджену дію двох або більше сторін. Договори в цивільному праві є найпоширенішим юридичним фактом, з якого виникають права та обов'язки учасників правовідносин. Окрім договорів, підставами цивільних прав та обов'язків є й інші правочини. Такими є односторонні правочини, тобто одностороннє волевиявлення, яке призводить до виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків.

Цивільні права та обов'язки виникають на підставі факту створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності, що за своєю правовою природою є не правочином, а юридичним вчинком, оскільки такі правомірні юридичні дії породжують цивільно-правові наслідки незалежно від волі особи-творця, що вчинила цей вчинок.

ЦКУ закріплює положення про виникнення цивільних прав та обов'язків на підставі факту заподіяння майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі. Така шкода може виникати або з цивільного правопорушення (делікту) або правомірного акту публічного органу

(зокрема, безвинне заподіяння шкоди правомірними актами посадових осіб, державних органів) і тягне виникнення зобов'язання, зміст якого становлять право потерпілого (кредитора) на відшкодування заподіяної шкоди та обов'язок боржника (порушника, правомірного заподіювача шкоди) компенсувати шкоду (п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦКУ) [3].

Цивільні права та обов'язки можуть виникати з юридичних проступків, тобто дій суб'єктів цивільного права, які спрямовані на виникнення правових наслідків, але породжують їх внаслідок приписів норм цивільного права. Юридичними проступками, наприклад, є знахідка, виявлення кладу, рятування життя і здоров'я фізичної людини, майна фізичної чи юридичної особи, ведення справ без доручення (лат. *negotiorum gestio*) тощо [3].

Поряд з деліктами цивільними неправомірними діями є факт безпідставного збагачення, створення небезпеки особистим немайновим правам та майну фізичної особи або майну юридичної особи тощо.

У зв'язку з цим в більшості випадків для виникнення цивільних прав та обов'язків лише актів цивільного законодавства недостатньо; для виникнення цивільно-правових наслідків, передбачених актом цивільного законодавства, необхідне настання іншого юридичного факту чи фактів, зокрема у вигляді укладення певного договору.

Підставою виникнення цивільних прав та обов'язків може бути рішення суду, яке набрало законної сили. За своєю правовою природою рішення суду є публічним актом правозастосування державного органу (що приймається одноосібним суддею, колегією суддів або суддею та народними засідателями чи складом відповідної судової палати), спеціально уповноваженого здійснювати судочинство від імені держави Україна. Незважаючи на компетенцію органу конституційного судочинства і властивість загальнообов'язковості, Рішення Конституційного Суду України слід розглядати актами офіційного тлумачення Конституції України і визнання неконституційними відповідних нормативних актів, якими не створюються нові правові норми.

Судове рішення, яке набрало законної сили, може бути підставою набуття, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків. У зв'язку з цим, рішення суду може бути правоприпиняючим, правозмінюючим, правовідновлюючим. Зокрема, рішенням суду може бути визнано право власності на відповідне майно за особою. На підставі рішення суду може бути визнано недійсним рішення зборів учасників товариства з обмеженою

відповідальністю про виключення учасника з цього товариства. Судові рішення можуть бути підставою виникнення цивільних прав і обов'язків у зв'язку з правами інтелектуальної власності.

Рішення суду можуть бути підставою виникнення цивільних прав та обов'язків, що випливають з актів цивільного стану. Прикладами таких юридичних фактів може бути рішення суду про визнання особи безвісно відсутньою (ст. 43 ЦКУ), оголошення її померлою (ст. 46 ЦКУ) тощо [3].

Відповідно до ч. 6 ст. 11 ЦКУ підставами виникнення цивільних прав і обов'язків можуть бути події, якщо закон пов'язує з ними настання цивільно-правових наслідків.

Подіями є обставини, які виникають та існують незалежно від волі людини і не підконтрольні їй. Події можуть мати природний (повінь, землетрус, ураган тощо) або соціальний (війна, страйк тощо) характер. Зокрема, подіями є факти народження та смерті людини. Народження людини є підставою виникнення цивільних прав та обов'язків як складових змісту цивільної правоздатності фізичної особи. Факт смерті людини (зокрема, з природних причин) є підставою для припинення та виникнення цивільних прав та обов'язків (зокрема, щодо договорів особистого виконання, правовідносин із спадкування тощо). Настання передбаченого договором страхування страхового випадку є подією, з настанням якої виникає зобов'язання щодо відшкодування шкоди (наприклад, знищення застрахованого будинку внаслідок пожежі, повені тощо), якщо така шкода знаходиться в причинному зв'язку із страховим випадком [3].

7.1 Поняття збитків та моральної шкоди

Термін «шкода» використовується в главі 82 ЦКУ як родове поняття, що охоплює собою два види шкоди - майнову і моральну (моральна шкода визначається також як немайнова).

Зобов'язання відшкодування шкоди часто позначають як відповідальність. Разом з тим поняття цивільно-правової (цивільної) відповідальності зберігає певне нормативне значення. Так, у Законі «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» йдеться про обмеження цивільної відповідальності за ядерну шкоду [16]. Ці обмеження є загальними, тому вони стосуються і майнової, і моральної шкоди, а моральна шкода не може стягуватись понад граничні розміри відповідальності за ядерну шкоду. Це стосується і інших випадків, коли

законодавчими актами встановлюються обмеження цивільної відповідальності особи за завдану шкоду.

Майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. Особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини.

Шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок непереборної сили, відшкодовується у випадках, встановлених законом, як і шкода завдана неправомірними діями.

В Юридичній енциклопедії майнова шкода визначається як «зменшення чи знищення майнового суб'єктивного права, охоронюваного законом інтересу чи майнового блага, що спричиняє втрати у потерпілого». У судовій практиці вважається за можливе при визначенні наявності та обсягу шкоди, що завдана особі та підлягає відшкодуванню, керуватись визначенням збитків, що наводиться у ч. 2 ст. 22 ЦКУ (якщо шкода не відшкодовується в натурі) [3].

Встановлюється, що особа звільняється від обов'язку відшкодувати шкоду, якщо доведе, що шкоди завдано не з її вини. Звідси непрямо впливає і висновком від протилежного виявляється правовий припис, відповідно до якого особа несе обов'язок відшкодувати майнову шкоду, якщо не доведе відсутність своєї вини. Ці негативні наслідки дають підставу для висновку про те, що доведення відсутності вини є цивільно-процесуальним обов'язком особи, яка завдала шкоди. Це загальне правило, що не виключає встановлення спеціальних правил про виникнення зобов'язань відшкодування шкоди незалежно від вини. Цим загальним правилом охоплюється і завдання шкоди внаслідок дії непереборної сили, в тому числі і завдання шкоди каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я або смертю. І все ж законодавець передбачив можливість встановлення законом випадків, коли шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок непереборної сили, підлягає відшкодуванню.

Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади,

органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, встановлених законом.

Моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала:

1) якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки;

2) якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт;

3) в інших випадках, встановлених законом.

Моральна шкода, завдана каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, може бути відшкодована одноразово або шляхом здійснення щомісячних платежів. Моральна шкода, завдана смертю фізичної особи, відшкодовується її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю.

Шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується.

Якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиіправну дію.

У разі прийняття закону, що припиняє право власності на певне майно, шкода, завдана власникові такого майна, відшкодовується державою у повному обсязі. Це положення стосується тих випадків, коли особа відповідно до закону має право власності на майно, але воно підлягає припиненню в силу закону, який набув чинності в період знаходження майна у власності особи. Закон, що припиняє право власності, може передбачати націоналізацію певних видів майна чи

конкретних майнових комплексів, заборону на перебування певних видів майна у окремих видів суб'єктів цивільного права.

Шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала.

Особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла. Враховуючи обставини, за яких було завдано шкоди у стані крайньої необхідності, суд може покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частці або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі.

Джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб. Шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку.

Особа, яка неправомірно заволоділа транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, завдала шкоди діяльністю щодо його використання, зберігання або утримання, зобов'язана відшкодувати її на загальних підставах. Якщо неправомірному заволодінню іншою особою транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом сприяла недбалість її власника (володільця), шкода, завдана діяльністю щодо його використання, зберігання або утримання, відшкодовується ними спільно, у частці, яка визначається за рішенням суду з урахуванням обставин, що мають істотне значення. Особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого [3].

7.2 Загальні засади цивільного процесу в Україні

Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [13].

Кожна особа має право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.

Здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законами України.

Серед головних принципів здійснення цивільного судочинства можемо виділити наступні.

1. *Здійснення правосуддя на засадах поваги до честі і гідності, рівності перед законом і судом* - суд зобов'язаний поважати честь і гідність усіх учасників цивільного процесу і здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

2. *Гласність та відкритість судового розгляду* - розгляд справ у всіх судах проводиться усно і відкрито, ніхто не може бути позбавлений права на інформацію про час і місце розгляду своєї справи. Закритий судовий розгляд допускається у разі, якщо відкритий розгляд може привести до розголошення державної або іншої таємниці, яка охороняється законом, а також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомостей, що принижують їх честь і гідність. Про розгляд справи в закритому судовому засіданні суд зобов'язаний постановити мотивовану ухвалу в нарадчій кімнаті, яка оголошується негайно. Рішення суду проголошується прилюдно, крім випадків, коли розгляд проводився у закритому судовому засіданні. Особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права, свободи чи обов'язки, мають право на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду відповідної справи. Особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив

питання про їх права, свободи чи обов'язки, мають право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії з документів, долучених до справи, одержувати копії рішень і ухвал.

3. *Мова цивільного судочинства* – цивільне судочинство відбувається державною мовою, також використовуються окремі положення Закону України "Про засади державної мовної політики" [17].

4. *Законодавство, відповідно до якого суд вирішує справи* - суд вирішує справи відповідно до Конституції України, законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. У разі невідповідності правового акта закону України або міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, суд застосовує акт законодавства, який має вищу юридичну силу. У разі невідповідності закону України міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, суд застосовує міжнародний договір. Норми права інших держав суд застосовує у разі, коли це встановлено законом України чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого - суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права).

5. *Змагальність сторін* - цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін. Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, мають рівні права щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості. Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень.

6. *Диспозитивність цивільного судочинства* - суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, в межах заявлених ними вимог і на підставі доказів. Особа, яка бере участь у справі, розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд.

7. *Автоматизована система документообігу суду*, що забезпечує:

1) об'єктивний та неупереджений розподіл справ між суддями з додержанням принципів черговості та рівної кількості справ для кожного судді;

2) надання фізичним та юридичним особам інформації про стан розгляду справ, у яких вони беруть участь;

3) централізоване зберігання текстів рішень, ухвал суду та інших процесуальних документів;

4) підготовку статистичних даних;

5) реєстрацію вхідної і вихідної кореспонденції та етапів її руху;

6) видачу судових рішень та виконавчих листів на підставі наявних в автоматизованій системі документообігу суду даних щодо судового рішення та реєстрації заяви особи, на користь якої воно ухвалено;

7) передачу справ до електронного архіву.

8. *Право на правову допомогу* - особа, яка бере участь у справі, має право на правову допомогу, яка надається адвокатами або іншими фахівцями у галузі права.

9. *Забезпечення апеляційного і касаційного оскарження судових рішень*

10. *Обов'язковість судових рішень* - судові рішення, що набрали законної сили, обов'язкові для всіх органів державної влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових чи службових осіб та громадян і підлягають виконанню на всій території України, а у випадках, встановлених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, - і за її межами. Невиконання судового рішення є підставою для відповідальності, встановленої законом [13].

У справах позовного провадження особами, які беруть участь у справі, є сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб. У справах наказного та окремого провадження особами, які беруть участь у справі, є заявники, інші заінтересовані особи, їхні представники. У справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.

Особи, які беруть участь у справі, мають право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії з документів, долучених до справи, одержувати копії рішень, ухвал, брати участь у судових засіданнях, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, задавати питання іншим особам, які беруть участь у справі, а також свідкам, експертам, спеціалістам, заявляти клопотання та відводи, давати усні та письмові пояснення судові, подавати свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти

клопотань, доводів і міркувань інших осіб, користуватися правовою допомогою, знайомитися з журналом судового засідання, знімати з нього копії та подавати письмові зауваження з приводу його неправильності чи неповноти, прослуховувати запис фіксування судового засідання технічними засобами, робити з нього копії, подавати письмові зауваження з приводу його неправильності чи неповноти, оскаржувати рішення і ухвали суду, користуватися іншими процесуальними правами, встановленими законом.

Особи, які беруть участь у справі позовного провадження, для підтвердження своїх вимог або заперечень зобов'язані подати усі наявні у них докази до або під час попереднього судового засідання, а якщо попереднє судове засідання у справі не проводиться - до початку розгляду справи по суті.

Здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи (цивільна процесуальна правоздатність) мають усі фізичні і юридичні особи. Здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (цивільна процесуальна дієздатність) мають фізичні особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи.

Неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь. Суд може залучити до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена.

Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач [13].

Сторони мають рівні процесуальні права і обов'язки.

Крім прав та обов'язків, які уже визначали вище, позивач має право протягом усього часу розгляду справи збільшити або зменшити розмір позовних вимог, відмовитися від позову, а відповідач має право визнати позов повністю або частково. До початку розгляду судом справи по суті позивач має право шляхом подання письмової заяви змінити предмет або підставу позову, а відповідач - пред'явити зустрічний позов.

Сторони можуть укласти мирову угоду на будь-якій стадії цивільного процесу.

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити у справу до закінчення судового розгляду, пред'явивши позов до однієї чи обох сторін. Ці особи мають усі процесуальні права і обов'язки позивача.

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача до ухвалення судом рішення, якщо рішення в справі може вплинути на їх права або обов'язки щодо однієї із сторін.

Доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються на підставі пояснень сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, зокрема звуко- і відеозаписів, висновків експертів.

Докази мають бути належними (які містять інформацію щодо предмета доказування) і допустимими (суд не бере до уваги докази, які одержані з порушенням законного порядку). Обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись іншими засобами доказування.

Кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень.

Розглянемо більш детально, які є докази в цивільному процесі. В першу чергу це - пояснення сторін, третіх осіб та їхніх представників, які також можуть бути допитані як свідки про відомі їм обставини, що мають значення для справи.

Окремим доказом є показання свідка - це повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи. Не є доказом показання свідка, який не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини.

Письмовими доказами є будь-які документи, акти, довідки, листування службового або особистого характеру або витяги з них, що містять відомості про обставини, які мають значення для справи.

Речовими доказами є предмети матеріального світу, що містять інформацію про обставини, які мають значення для справи. Це можуть бути магнітні, електронні та інші носії інформації, що містять аудіовізуальну інформацію.

Висновок експерта - докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, задані судом [13].

Відповідно до ст. 107 ЦПКУ усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються районними, районними у містах, міськими та міськрайонними судами.

За загальним правилом підсудності справи розглядаються за місцезнаходженням відповідача (за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування).

Існують також у цивільному процесі правила альтернативної та виключної підсудності. Наприклад, позови про стягнення аліментів, про визнання батьківства відповідача, позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача. Поводи про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, завданої внаслідок скоєння злочину, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача, або за місцем завдання шкоди.

Поводи про відшкодування шкоди, завданої майну фізичних або юридичних осіб, можуть пред'являтися також за місцем завдання шкоди.

Поводи до відповідача, місце реєстрації проживання або перебування якого невідоме, пред'являються за місцезнаходженням майна відповідача чи за останнім відомим зареєстрованим його місцем проживання або перебування чи постійного його заняття (роботи).

Поводи про відшкодування збитків, завданих зіткненням суден, а також про стягнення сум винагороди за рятування на морі, можуть пред'являтися також за місцезнаходженням судна відповідача або порту реєстрації судна. Існують також і інші випадки альтернативної підсудності.

Позовна заява подається в письмовій формі і повинна містити:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) ім'я (найменування) позивача і відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником, їх місце проживання (перебування) або місцезнаходження, поштовий індекс, номери засобів зв'язку, якщо такі відомі;
- 3) зміст позовних вимог;
- 4) ціну позову щодо вимог майнового характеру;

- 5) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги;
- 6) зазначення доказів, що підтверджують кожну обставину, наявність підстав для звільнення від доказування;

7) перелік документів, що додаються до заяви [13].

Позовна заява підписується позивачем або його представником із зазначенням дати її подання та додається документ, що підтверджує сплату судового збору.

Позивач повинен додати до позовної заяви її копії та копії всіх документів, що додаються до неї, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб.

Після відкриття провадження у справі суд невідкладно надсилає особам, які беруть участь у справі, копії ухвали про відкриття провадження у справі, копія позовної заяви з доданими до неї документами.

Відповідач має право подати суду письмове заперечення проти позову із зазначенням доказів, що підтверджують його заперечення.

Попереднє судове засідання повинно бути призначено і проведено протягом десяти днів з дня відкриття провадження у справі з метою з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду або забезпечення правильного та швидкого вирішення справи.

Для врегулювання спору до судового розгляду суд з'ясовує: чи не відмовляється позивач від позову, чи визнає позов відповідач, чи не бажають сторони укласти мирову угоду або передати справу на розгляд третейського суду.

Також в попередньому засіданні суд:

- 1) уточнює позовні вимоги або заперечення проти позову;
- 2) вирішує питання про склад осіб, які братимуть участь у справі;
- 3) визначає факти, які необхідно встановити для вирішення спору і які з них визнаються кожною стороною, а які підлягають доказуванню;
- 4) з'ясовує, які докази подані чи подаються на попередньому судовому засіданні кожною стороною для обґрунтування своїх доводів чи заперечень щодо невизнаних обставин;
- 5) за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, вирішує питання про витребування доказів та виклик свідків, про проведення експертизи, залучення до участі у справі спеціаліста, перекладача, особи, яка надає правову допомогу, або про судові доручення щодо збирання доказів;
- 6) у невідкладних випадках проводить огляд на місці, огляд письмових і речових доказів;

7) за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, вирішує питання про вжиття заходів забезпечення позову;

8) вчиняє інші дії, необхідні для підготовки справи до судового розгляду;

9) визначає час і місце судового розгляду.

Попереднє судове засідання не є обов'язковим. Питання про необхідність його проведення вирішується суддею під час відкриття провадження у справі. Про процесуальні дії, які необхідно вчинити до судового розгляду, суд постановляє ухвалу.

Сторони зобов'язані подати свої докази суду до або під час попереднього судового засідання у справі, а якщо попереднє судове засідання у справі не проводиться, - до початку розгляду справи по суті.

Особи, які беруть участь у справі і вважають, що подання потрібних доказів є неможливим або у них є складнощі в поданні цих доказів, мають право заявити клопотання про забезпечення цих доказів. До клопотання про забезпечення доказів додається документ про сплату судового збору.

Способами забезпечення судом доказів є допит свідків, призначення експертизи, витребування та (або) огляд доказів, у тому числі за їх місцезнаходженням. У необхідних випадках судом можуть бути застосовані інші способи забезпечення доказів [13].

7.3. Розгляд цивільної справи по суті. Апеляційне та касаційне аскарження

Розгляд справи по суті розпочинається доповіддю головуючого про зміст заявлених вимог та про визнання сторонами певних обставин під час попереднього судового засідання, після чого з'ясовується, чи підтримує позивач свої вимоги, чи визнає відповідач вимоги позивача та чи не бажають сторони укласти мирову угоду або звернутися для вирішення спору до третейського суду.

Відповідно до ст. 175 ЦПКУ мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на основі взаємних поступок і може стосуватися лише прав та обов'язків сторін та предмета позову. Сторони можуть укласти мирову угоду і повідомити про це суд, зробивши спільну заяву. Якщо мирову угоду або повідомлення про неї викладено в адресованій суду письмовій заяві сторін, ця заява приєднується до справи [13].

Закриваючи провадження у справі, суд за клопотанням сторін може постановити ухвалу про визнання мирової угоди. Якщо умови мирової

угоди суперечать закону чи порушують права, свободи чи інтереси інших осіб, суд постановляє ухвалу про відмову у визнанні мирової угоди і продовжує судовий розгляд.

Після доповіді у справі суд заслуховує пояснення позивача та третьої особи, яка бере участь на його стороні, відповідача та третьої особи, яка бере участь на його стороні, а також інших осіб, які беруть участь у справі.

Предметом доказування під час судового розгляду є факти, які обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для вирішення справи (причини пропуску строку позовної давності тощо) і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення.

Також у судовому засіданні допитуються свідки - кожний окремо. Перед допитом свідка головуючий встановлює його особу, вік, рід занять, місце проживання і стосунки із сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, роз'яснює його права і з'ясовує, чи не відмовляється свідок із встановлених законом підстав від давання показань. Свідок підписує текст присяги.

Допит малолітніх свідків і, за розсудом суду, неповнолітніх свідків проводиться в присутності батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, якщо вони не зацікавлені у справі або представників органів опіки та піклування, а також служби у справах дітей.

Письмові докази або протоколи їх огляду оголошуються в судовому засіданні та надаються для ознайомлення особам, які беруть участь у справі, а в необхідних випадках - також експертам, спеціалістам і свідкам. Особи, які беруть участь у справі, можуть давати свої пояснення з приводу цих доказів або протоколу їх огляду. Особами, які беруть участь у справі, з приводу зазначених доказів можуть ставитися питання свідкам, а також експертам, спеціалістам. Так само досліджуються речові докази.

Висновок експерта оголошується в судовому засіданні. Для роз'яснення і доповнення висновку експерту можуть бути поставлені питання. Першою ставить питання експертові особа, за заявою якої призначено експертизу, та її представник, а потім інші особи, які беруть участь у справі. Якщо експертизу призначено за клопотанням обох сторін, першим ставить питання експертові позивач і його представник. Таким же чином у разі необхідності допитуються спеціаліст і перекладач [13].

Після з'ясування всіх обставин справи та перевірки їх доказами головуючий надає сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі,

можливість дати додаткові пояснення, які можуть доповнити матеріали справи.

Після цього суд переходить до судових дебатів. Суд не може обмежувати тривалість судових дебатів певним часом. Головуючий може зупинити промовця лише тоді, коли він виходить за межі справи, що розглядається судом, або повторюється. З дозволу суду промовці можуть обмінюватися репліками. Право останньої репліки завжди належить відповідачеві та його представникові.

Після судових дебатів суд виходить до нарадчої кімнати (спеціально обладнаного для прийняття судових рішень приміщення) для ухвалення рішення, оголосивши орієнтовний час його проголошення. Під час ухвалення судового рішення ніхто не має права перебувати в нарадчій кімнаті, крім складу суду, який розглядає справу.

Судові рішення викладаються у таких формах:

- 1) ухвали;
- 2) рішення;
- 3) постанови.

Питання, пов'язані з рухом справи в суді першої інстанції, клопотання та заяви осіб, які беруть участь у справі, питання про відкладення розгляду справи, оголошення перерви, зупинення або закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду, а також в інших випадках, передбачених ЦПКУ, вирішуються судом шляхом постановлення ухвал.

Судовий розгляд, як правило, закінчується ухваленням рішення суду.

Перегляд судових рішень Верховним Судом України закінчується ухваленням постанови.

Суди ухвалюють рішення іменем України негайно після закінчення судового розгляду у паперовій та електронній формах. Рішення суду ухвалюється, оформлюється і підписується в нарадчій кімнаті суддею, а в разі колегіального розгляду - суддями, які розглядали справу. У виняткових випадках залежно від складності справи складання повного рішення може бути відкладено на строк не більш як п'ять днів з дня закінчення розгляду справи, але вступну і резолютивну частини суд має проголосити в тому самому засіданні, в якому закінчився розгляд справи. Рішення суду, що містить вступну та резолютивну частини, має бути підписане всім складом суду і приєднане до справи.

Приймаючи рішення суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Жоден доказ не має для суду наперед встановленого значення. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Результати оцінки доказів суд відображає в рішенні, в якому наводяться мотиви їх прийняття чи відмови у прийнятті.

Рішення суду повинно бути законним і обґрунтованим.

Під час ухвалення рішення суд вирішує такі питання:

- 1) чи мали місце обставини, якими обґрунтовувалися вимоги і заперечення, та якими доказами вони підтверджуються;
- 2) чи є інші фактичні дані (пропущення строку позовної давності тощо), які мають значення для вирішення справи, та докази на їх підтвердження;
- 3) які правовідносини сторін впливають із встановлених обставин;
- 4) яка правова норма підлягає застосуванню до цих правовідносин;
- 5) чи слід позов задовольнити або в позові відмовити;
- 6) як розподілити між сторонами судові витрати;
- 7) чи є підстави допустити негайне виконання судового рішення;
- 8) чи є підстави для скасування заходів забезпечення позову.

Рішення суду складається з:

- 1) вступної частини із зазначенням: часу та місця його ухвалення; найменування суду, що ухвалив рішення; прізвищ та ініціалів судді (суддів - при колегіальному розгляді); прізвища та ініціалів секретаря судового засідання; імен (найменувань) сторін та інших осіб, які брали участь у справі; предмета позовних вимог;
- 2) описової частини із зазначенням: узагальненого викладу позиції відповідача; пояснень осіб, які беруть участь у справі; інших доказів, досліджених судом;
- 3) мотивувальної частини із зазначенням: встановлених судом обставин і визначених відповідно до них правовідносин; мотивів, з яких суд вважає встановленою наявність або відсутність фактів, якими обґрунтовувалися вимоги чи заперечення, бере до уваги або відхиляє докази, застосовує зазначені в рішенні нормативно-правові акти; чи були порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси, за захистом яких особа звернулася до суду, а якщо були, то ким; назви, статті, її

частини, абзацу, пункту, підпункту закону, на підставі якого вирішено справу, а також процесуального закону, яким суд керувався;

4) резолютивної частини із зазначенням: висновку суду про задоволення позову або відмову в позові повністю чи частково; висновку суду по суті позовних вимог; розподілу судових витрат; строку і порядку набрання рішенням суду законної сили та його оскарження.

Загальним правилом будь якого процесуального розгляду спору є можливість зацікавлених осіб оскаржити прийняте рішення. Такий принцип вирішення спорів має на меті можливість врахувати помилки, неточності, особливості людського фактору при винесенні судових рішень. Врешті-решт, таким чином дотримуються права людини і особистості.

Апеляційною інстанцією у цивільних справах є судові палати у цивільних справах апеляційних загальних судів, у межах територіальної юрисдикції яких знаходиться місцевий суд ухваливши судове рішення, що оскаржується. Скарга подається протягом десяти днів з дня проголошення рішення. Особи, які брали участь у справі, але не були присутні у судовому засіданні під час проголошення судового рішення, можуть подати апеляційну скаргу протягом десяти днів з дня отримання копії цього рішення.

Апеляційна скарга на ухвалу суду першої інстанції подається протягом п'яти днів з дня її проголошення.

Відповідно до ст. 295 ЦПКУ апеляційна скарга подається у письмовій формі, де мають бути зазначені:

- 1) найменування суду, до якого подається скарга;
- 2) ім'я (найменування) особи, яка подає скаргу, її місце проживання або місцезнаходження;
- 3) ім'я (найменування) осіб, які беруть участь у справі, їх місце проживання або місцезнаходження;
- 4) рішення або ухвала, що оскаржуються;
- 5) в чому полягає незаконність і (або) необґрунтованість рішення або ухвали (неповнота встановлення обставин, які мають значення для справи, та (або) неправильність установлення обставин, які мають значення для справи, внаслідок необґрунтованої відмови у прийнятті доказів, неправильного їх дослідження чи оцінки, неподання доказів з поважних причин та (або) неправильне визначення відповідно до встановлених судом обставин правовідносин);

6) нові обставини, що підлягають встановленню, докази, які підлягають дослідженню чи оцінці, обґрунтування поважності причин неподання доказів до суду першої інстанції, заперечення проти доказів, використаних судом першої інстанції;

7) клопотання особи, яка подала скаргу;

8) перелік документів та інших матеріалів, що додаються.

Апеляційна скарга підписується особою, яка її подає, або представником такої особи і додаються копії скарги та доданих письмових матеріалів відповідно до кількості осіб, які беруть участь у справі. Подається скарга через суд першої інстанції, який ухвалив оскаржуване судові рішення.

Суд першої інстанції на наступний день після закінчення строку для подання апеляційної скарги надсилає її разом зі справою до апеляційного суду.

Апеляційний суд не пізніше наступного дня після постановлення ухвали про прийняття апеляційної скарги до розгляду надсилає копії апеляційної скарги та доданих до неї матеріалів особам, які беруть участь у справі, і встановлює строк, протягом якого можуть бути подані ними заперечення на апеляційну скаргу.

Протягом десяти днів з дня отримання справи суддя-доповідач займається підготовчою роботою по справі, як це відбувається при проведенні підготовчого засідання у суді першої інстанції. після чого доповідає про них колеги суддів, яка в разі необхідності вирішує питання про проведення додаткових підготовчих дій та призначення справи до розгляду.

Під час розгляду справи в апеляційному порядку апеляційний суд перевіряє законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів апеляційної скарги та вимог, заявлених у суді першої інстанції. Але якщо поза увагою доводів апеляційної скарги залишилась очевидна незаконність або необґрунтованість рішення суду першої інстанції у справах окремого провадження, апеляційний суд перевіряє справу в повному обсязі.

Апеляційна скарга на рішення суду першої інстанції має бути розглянута протягом двох місяців з дня постановлення ухвали про прийняття апеляційної скарги до розгляду, а апеляційна скарга на ухвалу суду першої інстанції - протягом п'ятнадцяти днів з дня постановлення ухвали про прийняття апеляційної скарги до розгляду.

Справа розглядається апеляційним судом за правилами, встановленими для розгляду справи судом першої інстанції, з винятками і доповненнями, встановленими ЦПКУ.

Рішення або ухвала апеляційного суду набирають законної сили з моменту їх проголошення.

Наступною інстанцією є касаційна. Для цивільних справ це Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права, свободи чи обов'язки, мають право оскаржити у касаційному порядку рішення суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, рішення і ухвали апеляційного суду, ухвалені за результатами апеляційного розгляду протягом двадцяти днів з дня набрання законної сили рішенням (ухвалою) апеляційного суду.

Підставами касаційного оскарження є неправильне застосування судом норм матеріального права чи порушення норм процесуального права.

Касаційна скарга подається у письмовій формі із зазначенням тих же відомостей, що і в апеляційній скарзі. Касаційна скарга підписується особою, яка подає скаргу, або її представником та до неї додаються копії скарги та доданих матеріалів відповідно до кількості осіб, які беруть участь у справі, а також копії оскаржуваних рішень (ухвал) судів першої та апеляційної інстанцій.

На відміну від апеляційної скарги касаційна скарга подається безпосередньо до суду касаційної інстанції, де вона реєструється та не пізніше наступного дня передається судді-доповідачу.

Одержавши касаційну скаргу, суддя-доповідач протягом трьох днів вирішує питання про відкриття касаційного провадження, про що постановляє відповідну ухвалу, витребує справу, надсилає копії касаційної скарги та доданих до неї матеріалів особам, які беруть участь у справі, і встановлює строк, протягом якого можуть бути подані заперечення на касаційну скаргу. За наявності клопотання особи, яка подала касаційну скаргу, суддя-доповідач у разі необхідності вирішує питання про зупинення виконання рішення (ухвали) суду.

Особа, яка подала касаційну скаргу, має право доповнити чи змінити її протягом строку на касаційне оскарження. Можна відкликати касаційну скаргу до початку розгляду справи.

Особа, яка подала касаційну скаргу, має право відмовитися від неї до закінчення касаційного провадження.

Після отримання справи суддя-доповідач протягом десяти днів готує доповідь, у якій викладає обставини, необхідні для ухвалення рішення суду касаційної інстанції, з'ясовує питання про склад осіб, які беруть участь у справі. Попередній розгляд справи має бути проведений протягом п'яти днів після складення доповіді суддею-доповідачем колегією у складі трьох суддів у нарадчій кімнаті без повідомлення осіб, які беруть участь у справі.

Далі справа розглядається колегією у складі п'яти суддів без повідомлення осіб, які беруть участь у справі. У разі необхідності особи, які брали участь у справі, можуть бути викликані для надання пояснень у справі.

Під час розгляду справи в касаційному порядку суд перевіряє в межах касаційної скарги правильність застосування судом першої або апеляційної інстанції норм матеріального чи процесуального права і не може встановлювати або (та) вважати доведеними обставини, що не були встановлені в рішенні чи відкинуті ним, вирішувати питання про достовірність або недостовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими. Касаційний суд перевіряє законність судових рішень лише в межах позовних вимог, заявлених у суді першої інстанції. Суд не обмежений доводами касаційної скарги, якщо під час розгляду справи буде виявлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення.

За наслідками розгляду касаційної скарги на рішення суду касаційної інстанції має право:

1) постановити ухвалу про відхилення касаційної скарги і залишення рішення без змін;

2) постановити ухвалу про повне або часткове скасування рішення і передати справу на новий розгляд до суду першої або апеляційної інстанції;

3) постановити ухвалу про скасування рішення апеляційного суду і залишити в силі судові рішення суду першої інстанції, що було помилково скасоване апеляційним судом;

4) постановити ухвалу про скасування судових рішень і закрити провадження в справі або залишити заяву без розгляду;

5) скасувати судові рішення і ухвалити нове рішення або змінити рішення, не передаючи справи на новий розгляд.

Розглянувши справу, суд касаційної інстанції постановляє ухвалу у разі:

1) відхилення касаційної скарги і залишення судових рішень без змін;

2) скасування судових рішень із передачею справи на новий розгляд;

3) скасування судових рішень із закриттям провадження у справі або залишенням заяви без розгляду;

4) скасування судових рішень і залишення в силі судового рішення, що було помилково скасоване апеляційним судом;

5) відхилення касаційної скарги і залишення ухвали без змін;

6) зміни ухвали або скасування ухвали та вирішення питання по суті;

7) скасування ухвали, що перешкоджає подальшому провадженню у справі, і передання справи для продовження розгляду до суду першої або апеляційної інстанції.

Суд касаційної інстанції ухвалює рішення у разі скасування судових рішень і ухвалення нового або зміни рішення.

Рішення і ухвала суду касаційної інстанції набирають законної сили з моменту їх оголошення. Відповідно з цього моменту скасовані рішення та ухвали суду першої або апеляційної інстанції втрачають законну силу.

Контрольні запитання по темі:

1. Які відносини регулює цивільне право?
2. Які є принципи цивільного права?
3. Перелічіть підстави виникнення цивільних прав та обов'язків.
4. Що таке цивільні права та обов'язки?
5. Що таке юридичні факти?
6. Що таке майнова та моральна шкода?
7. Що таке джерело підвищеної небезпеки?
8. Перелічіть принципи цивільного процесу?
9. Які є права та обов'язки сторін у цивільному процесі?
10. Перелічіть які докази використовуються у цивільному процесі?
11. Які обов'язкові реквізити має містити позовна заява, апеляційна скарга,

касаційна скарга?

12. Які питання вирішуються у попередньому судовому засіданні?

13. Яким чином приймається судове рішення по цивільній справі?

14. Яким чином відбувається апеляційний перегляд судового рішення?

15. Які є загальні правила касаційного перегляду судових рішень?

ТЕМА 8. ПОРЯДОК ПРИТЯГНЕННЯ ДО ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

КЗпПУ передбачає застосування до працівників за порушення трудової дисципліни такі стягнення як:

- 1) догана;
- 2) звільнення.

Проте варто знати, що за порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з заходів стягнення [6].

Виокремлюють загальну і спеціальну дисциплінарні відповідальності.

Загальна дисциплінарна відповідальність передбачена КЗпПУ і правилами внутрішнього трудового розпорядку для всіх категорій працівників, крім тих правове регулювання трудової діяльності яких лежить в площині застосування спеціального законодавства України або відомчих актів (статутів чи положень про дисципліну).

Для спеціальної ж дисциплінарної відповідальності є характерною можливість застосування до порушника трудової дисципліни крім догани і звільнення, ще й таких заходів дисциплінарного стягнення та впливу, зокрема, як: пониження в класному чині, пониження в посаді, позбавлення нагрудного знаку, звільнення з позбавленням класного чину, попередження про неповну службову відповідність, затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду, усне зауваження, суворе догана, пониження в спеціальному званні на один ступінь і т.п.

Таким чином, вирішуючи питання щодо притягнення конкретного порушника трудової дисципліни до дисциплінарної відповідальності, слід враховувати правове положення в якому перебуває цей працівник.

Інші види стягнень можуть установлюватися законодавством, статутами та положеннями про дисципліну стосовно окремих категорій працівників. Стягнення можуть установлюватись лише актами, прийнятими у межах повноважень відповідних органів.

Звернувшись до Закону України „Про державну службу” (ст. 14) [15], можна побачити, що в ньому передбачаються такі заходи дисциплінарного впливу, як попередження про неповну службову відповідність і затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду. Але вони названі саме заходами дисциплінарного впливу, а не

стягнення. У Положенні про ранги державних службовців затримка у присвоєнні чергового рангу також названа як захід дисциплінарного впливу. Отже, попередження про неповну службову відповідність і затримка у присвоєнні чергового рангу або в призначенні на посаду не являються дисциплінарним стягненням.

Підставою для притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності є порушення трудової дисципліни. Закон не вимагає, аби таке порушення обов'язково тягнуло за собою якісь шкідливі наслідки. Для притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності достатньо, щоб був зафіксований сам факт порушення. В той же час наслідки порушення враховуються при визначенні тяжкості дисциплінарного проступку та виборі дисциплінарного стягнення. Якщо при виборі засобу дисциплінарного стягнення враховуються наслідки порушення, власник має бути готовим до того, щоб доводити при розгляді трудового спору наявність шкідливих наслідків та їх причинний зв'язок з порушенням, якого припустився працівник [6].

Порушення трудової дисципліни визначається як невиконання або неналежне виконання з вини працівника покладених на нього трудових обов'язків. Вина як одна з ознак порушення трудової дисципліни є цілковито необхідною для притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності. В законодавстві про працю не розкривається зміст категорії вини, не визначаються види. У відповідних випадках орган, що розглядає трудовий спір, має застосовувати за аналогією норми інших галузей права. Це стосується і випадків, коли у діях працівника міститься ознака крайньої необхідності. Якщо працівник не вийшов на роботу у зв'язку з аварією системи центрального опалювання в квартирі, де він мешкає, і необхідністю його особистої участі в ліквідації наслідків аварії, порушення трудових обов'язків має місце, але вини (навіть у формі необережності) в діях працівника немає. Не буде вини в його діях і в разі необхідності невідкладного звернення за медичною допомогою, хоч би лікарняний листок працівнику і не був виданий. З іншого боку, власник, як правило, не бере на себе обов'язок доставляти працівників на роботу власним транспортом. Проблема транспорту має вирішуватись працівником, як правило, без допомоги власника. Тому посилання працівника на погану роботу транспорту, за загальним правилом, не виключає вини працівника у запізненні на роботу. Лише припинення

роботи транспорту з причини стихійного лиха, аварії чи інших надзвичайних обставин виключає вину працівника у запізненні на роботу.

Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника. Це означає, що керівник підприємства, установи завжди має право застосувати стягнення, оскільки його право приймати на роботу закріплене безпосередньо у законодавстві. До керівників підприємства стягнення вправі застосовувати той орган, який відповідно до статуту (положення) приймає керівника на роботу [6].

На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатися також вищестоящими органами. Працівники, які займають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством.

Варто нагадати, що дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку [6].

Ст.148 КЗпПУ, в принципі, приписує застосовувати стягнення безпосередньо за виявленням порушень трудової дисципліни. Але цей припис законодавець залишив у вигляді загального положення, обмежуючи строк застосування стягнення одним місяцем з дня виявлення проступку. Закон прямо не передбачає подовження граничного строку для застосування дисциплінарного стягнення, обчисленого з дня виявлення проступку, у зв'язку з проведенням службового розслідування на самому підприємстві, перевірки правоохоронними органами, а також у зв'язку з порушенням кримінальної справи, проведенням попереднього розслідування. Виявлення проступку означає не лише виявлення факту (події) ,а й визначення працівника, що порушив трудові обов'язки, характеру порушення, шкідливих наслідків правопорушення, причинного зв'язку між правопорушенням і шкідливими наслідками, вини працівника.

На відміну від інституту матеріальної відповідальності, який не обмежує строк притягнення до матеріальної відповідальності з дня

заподіяння працівником матеріальної шкоди підприємству, установі, організації, інститут дисципліни праці не допускає можливості застосування дисциплінарного стягнення, якщо з дня порушення трудової дисципліни пройшло більш як 6 місяців. Якщо, наприклад, акт інвентаризації матеріальних цінностей підписаний 20 червня 2008 року, а 21 грудня 2009 року під час нової інвентаризації виявлені помилки в акті інвентаризації від 20 червня, застосування дисциплінарного стягнення стосовно членів інвентаризаційної комісії неможливе у зв'язку з закінченням визначеного законом строку.

До застосування дисциплінарного стягнення власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмові пояснення. За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення. При обранні виду стягнення власник або уповноважений ним орган повинен враховувати ступінь тяжкості вчиненого проступку і заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, і попередню роботу працівника. Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) і повідомляється працівникові під розписку. Як зазначалося, до застосування дисциплінарного стягнення власник зобов'язаний зажадати від працівника письмових пояснень. Відсутність таких пояснень не перешкоджає застосуванню стягнення, якщо власник має докази того, що пояснення від працівника він зажадав, але працівник їх не дав. Як правило, таким доказом є акт, складений за підписом декількох осіб у підтвердження відмови працівника надати пояснення по суті порушення трудової дисципліни.

В той же час відповідає закону застосування за один і той же проступок санкції, що відносяться до різних видів відповідальності. Так, притягнення до дисциплінарної відповідальності (оголошення догани) за порушення правил пожежної безпеки цілком сумісно з матеріальною та адміністративною відповідальністю.

Частина друга ст. 149 КЗпПУ надає право власнику вибирати вид стягнення, але зобов'язує його враховувати при цьому цілу низку факторів:

- 1) ступінь тяжкості скоєного проступку;
- 2) заподіяну порушенням шкоду;
- 3) обставини, за яких вчинено проступок;
- 4) попередню роботу працівника [6].

Працівник має право оскаржити у суді накладене на нього дисциплінарне стягнення у вигляді звільнення, посилаючись на те, що власник не врахував перелічені фактори. Оскаржити ж згідно з цими підставами догану не можна, оскільки це найменш суворий вид стягнення, який власник має право застосувати за будь-яке порушення трудової дисципліни. Зобов'язати власника при оголошенні догани враховувати тяжкість провини та інші обставини означало б позбавити власника права застосувати стягнення за наявності порушення.

Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) і повідомляється працівнику під розписку. Строк повідомлення КЗпПУ не визначений. Але діє триденний строк для повідомлення наказу про оголошення стягнення працівникові під розписку. Пропущення цього строку означає, що порушений порядок застосування дисциплінарного стягнення. Це може тягти визнання стягнення таким, що не має чинності, хоч така позиція чітко в судовій практиці та науково-практичній літературі не зазначалася. Відмова працівника від ознайомлення з наказом про оголошення стягнення або від засвідчення цього факту своїм підписом не ставить під сумнів юридичну чинність стягнення, але відмова має бути у разі спору в суді доказана. Зазвичай на практиці відмова посвідчується актом, складеним за участю очевидців цього факту. Відмова може доводитися й іншими доказами, які припускає ст. 226 КЗпПУ та ЦПКУ [6, 13].

Дисциплінарне стягнення може бути оскаржене працівником у порядку, встановленому чинним законодавством. Звичайний порядок оскарження дисциплінарного стягнення - це звернення працівника з заявою до комісії по трудових спорах. Відповідно до ст. 124 Конституції України можливе і пряме звернення до суду з позовом про визнання недійсним (незаконним) стягнення, оголошеного працівнику [1].

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

Трудове право не знає поняття "погашення" стягнення і вживає лише поняття "зняття" дисциплінарного стягнення. Тому через рік зі дня накладення стягнення працівник вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. Але стягнення знімається у зв'язку з закінченням визначеного строку лише за умови, що протягом цього строку на працівника не буде накладене нове дисциплінарне стягнення. Тобто, само по собі порушення трудової дисципліни протягом року після

накладеного стягнення не перешкоджає втраті стягненням чинності після закінчення року, якщо тільки власник у межах цього строку не встиг накласти нове стягнення.

Вказаний річний строк обчислюється зі дня накладення стягнення. Днем накладення, на наш погляд, слід вважати день повідомлення працівнику під розписку про оголошення стягнення (а не день видання (підписання) наказу про оголошення стягнення). Повідомлення працівнику законодавець передбачає як одну із стадій застосування стягнення. До повідомлення працівнику процедура застосування стягнення розглядається законодавцем як незакінчена.

Власник має право своїм наказом зняти дисциплінарне стягнення у будь-який час до закінчення річного строку зі дня накладення стягнення. Дострокове зняття стягнення можливе за двох умов: 1) якщо працівник не припустився нових порушень трудової дисципліни; 2) проявив себе як сумлінний працівник [6].

Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заборонено застосовувати до працівника будь-яке заохочення. Тобто, для його застосування власник спочатку має зняти з працівника накладене на нього дисциплінарне стягнення.

8.1 Матеріальна відповідальність працівників

Матеріальна відповідальність становить собою обов'язок однієї сторони трудового договору - працівника або власника відшкодувати іншій стороні шкоду, у встановленому законом порядку, заподіяну внаслідок винного, протиправного невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків. Таким чином, суб'єктами матеріальної відповідальності є працівник і роботодавець.

Працівник повинен дбайливо ставитися до майна власника, а власник зобов'язан створювати працівникам умови для збереження майна та забезпечити здорові та нешкідливі умови праці. Невиконання чи неналежне виконання таких обов'язків, якщо внаслідок цього було заподіяно матеріальну шкоду і є підставою для матеріальної відповідальності.

Причому, матеріальна відповідальність відрізняється від майнової відповідальності, яка передбачається нормами цивільного права. Як відомо, у цивільному праві діє принцип повного відшкодування завданих

збитків, що передбачає також відшкодування отриманих доходів та упущеної вигоди. У трудовому праві відшкодуванню підлягає лише пряма дійсна шкода і, як правило, в обмеженому розмірі [6].

Матеріальна відповідальність сторін трудового договору виникає при заподіянні шкоди тільки у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням трудових обов'язків. Матеріальну відповідальність, як і іншу юридичну відповідальність, характеризує державний примус. Але діяльність щодо здійснення державного примусу можлива лише за умови додержання повного процесуального порядку.

Доведення наявності підстави і умов матеріальної відповідальності працівника, згідно до статті 138 КЗпПУ лежить на власникові підприємства або уповноваженому ним органі. Причому, матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності [6].

Підставою виникнення матеріальної відповідальності є трудове майнове правопорушення, тобто винне порушення однією зі сторін трудового договору своїх обов'язків, що призвело до заподіяння майнової шкоди іншій стороні.

Елементи трудового майнового порушення є одночасно умовами матеріальної відповідальності сторін трудового договору. Такими умовами є:

- наявність прямої дійсної шкоди, під якої розуміють втрату, погіршення або пониження цінності майна, необхідність для підприємства чи установи зробити витрати на відновлення, придбання майна або інших цінностей, зробити якісь інші зайві виплати;
- протиправність дії або бездіяльності однієї зі сторін трудового договору (невиконання або неналежне виконання трудових обов'язків);
- причинний зв'язок між протиправним порушенням трудового договору свого обов'язку і майновою шкодою, що наступила (тобто результат неминучого впливає із заподіяного особою діяння);
- вина працівника, власника або уповноваженого ним органу, що являє собою відношення до заподіяної шкоди у формі умислу чи необережності [6].

Таким чином, для притягнення до матеріальної відповідальності необхідні всі вказані умови у сукупності.

У трудовому праві межі матеріальної відповідальності працівників диференціюються залежно від форми вини працівника, характеру допущеного ним порушення обов'язків, виду майна, якому заподіяна шкода, і трудової функції, що виконується працівником. Тому трудове законодавство передбачає два види матеріальної відповідальності працівників: обмежену і повну.

Більш поширеною в Україні є обмежена відповідальність, яка полягає в обов'язку працівника, з вини якого було заподіяно шкоду, відшкодувати власнику пряму дійсну шкоду, але не більше його середнього місячного заробітку.

У відповідності до статті 133 КЗпПУ обмежену матеріальну відповідальність несуть:

1) працівники - за псування або знищення через недбалість матеріалів, продукції, інструментів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством працівнику у користування;

2) керівники підприємств і їхні заступники, керівники структурних підрозділів та їхні заступники при заподіянні шкоди підприємству зайвими грошовими виплатами, неправильною постановкою обліку і зберігання матеріальних цінностей або готівки, невжиттям необхідних заходів для запобігання простоїв, розкраданню і псуванню цінностей [6].

Повна матеріальна відповідальність, відповідно до статті 134 КЗпПУ, за шкоду заподіяну працівником, може наступити в таких випадках:

1) між працівником і підприємством укладено письмовий договір про повну матеріальну відповідальність;

2) майно та інші цінності одержані працівником під звіт за разовим дорученням або за іншим разовим дорученням;

3) шкода завдана діями працівника, які мають ознаку діянь, які переслідуються у кримінальному порядку;

4) шкода завдана діями працівника, який був у нетверезому стані;

5) шкода завдана нестачею, умисним знищенням або псуванням матеріалів, продукції, в тому числі при їх виготовленні;

6) відповідно до законодавства на працівника покладено матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству при виконанні трудових обов'язків;

7) шкоду завдано не при виконанні трудових обов'язків;

8) службова особа винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу [6].

Письмові договори про повну матеріальну відповідальність можуть бути укладені підприємством з працівниками (що досягли вісімнадцятирічного віку), які займають посади або виконують роботи, безпосередньо пов'язані із зберіганням, обробкою, продажем, перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей. Перелік таких посад і робіт, а також типовий договір про повну матеріальну відповідальність затверджується Кабінетом Міністрів України.

При спільному виконанні працівниками окремих видів робіт, пов'язаних із зберіганням, обробкою, продажем або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей, коли неможливо розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника, може запроваджуватися колективна (бригадна) матеріальна відповідальність.

Колективна матеріальна відповідальність встановлюється власником за погодженням з профспілковим комітетом підприємства. Письмовий договір про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність укладається між підприємством і всіма членами колективу (бригади).

Не може бути покладена матеріальна відповідальність на працівника за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничого господарського ризику, а також за не одержані підприємством прибутки і за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності.

Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково. За згодою власника або уповноваженого ним органу працівник може передати для покриття заподіяної шкоди рівноцінне майно або поправити пошкоджене. Покриття шкоди працівниками в розмірі, що не перевищує середнього місячного заробітку, проводиться за розпорядженням власника, керівниками підприємств та їх заступниками - за розпорядженням вищестоящого в порядку підлеглості органу шляхом відрахування із заробітної плати працівника.

Таке розпорядження власника має бути зроблено не пізніше двох тижнів з дня виявлення заподіяної працівником шкоди і звернено до виконання не раніше семи днів з дня повідомлення про це працівника. Якщо працівник не згоден з відрахуванням або його розміром, трудовий спір за його заявою розглядається в комісії з трудових спорів (КТС), а у разі незгоди з комісією - у суді [6].

У решті випадків покриття шкоди проводиться шляхом надання власником або уповноваженим ним органом позову до суду. Суд при визначенні розміру шкоди, що підлягає покриттю, крім прямої дійсної шкоди, враховує ступінь вини працівника і ту конкретну обстановку, за якої шкоду було заподіяно. Коли шкода стала наслідком не лише винної поведінки працівника, але й відсутності умов, що забезпечують збереження матеріальних цінностей, розмір покриття відповідно зменшується. Суд також може зменшити розмір покриття шкоди, заподіяної працівником, залежно від його майнового стану, за винятком випадків, коли шкода була заподіяна злочинними діями працівника, вчиненими з корисливою метою. Розмір шкоди, заподіяної з вини декількох працівників, визначається для кожного з них з урахуванням ступеня вини, виду і меж матеріальної відповідальності. Солідарна матеріальна відповідальність застосовується лише за умови встановлення судом, що шкода підприємству заподіяна спільними умисними діями декількох працівників або одного працівника та інших осіб [6].

Власник також повинен відшкодувати матеріальну шкоду, заподіяну працівникові при виконанні ним трудових обов'язків. Така відповідальність настає в таких випадках:

- при порушенні права працівника на працю (у випадках порушення правил прийому на роботу, законодавства про переведення на іншу роботу, незаконного відсторонення від роботи, при порушенні законодавства про підстави і порядок звільнення працівника);
- при незабезпеченні збереження особистих речей працівника під час роботи (у випадках їх псування, знищення, крадіжки);
- при порушенні обов'язків власника або уповноваженого ним органу щодо видачі документів про працю та заробітну плату працівника (у разі неправильного заповнення, оформлення і затримки видачі трудової книжки, документів про працю та заробітну плату);
- за незабезпечення власником здорових і безпечних умов праці (у випадках ушкодження здоров'я працівника при виконанні трудових обов'язків, каліцтва, у разі смерті працівника) [6].

Контрольні запитання по темі:

1. Які є підстави дисциплінарної відповідальності?
2. Що таке загальна дисциплінарна відповідальність?
3. Що відрізняє спеціальну дисциплінарну відповідальність від загальної?
4. Які є види дисциплінарних стягнень?
5. Які умови притягнення до дисциплінарної відповідальності, передбачені КЗпПУ?
6. Які органи мають право притягувати працівника до дисциплінарної відповідальності?
7. Яким чином можна оскаржити дисциплінарне стягнення?
8. Що таке матеріальна відповідальність працівника? Її підстави.
9. Перелічіть випадки обмеженої матеріальної відповідальності.
10. Перелічіть випадки повної матеріальної відповідальності.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України від 28.06.1996, № 254/96-ВР.
2. Кримінальний Кодекс України від 05.04.2001 р., № 2341-III.
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р., № 40-44.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р., № 51.
5. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р., № 2747–IV.
6. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р., № 322-VIII.
7. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р., № 436 – IV.
8. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р., за № 436 – IV.
9. Бевзенко В. М. Адміністративні суди України: Навч. посібник. - К.: Алерта; КНТ, 2006. – 170 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р., № 4651 – VI.
11. Закон України "Про судову експертизу" від 25.02.1994 р., № 4038-XII.
12. Шпомер А. Особливості господарської відповідальності у сфері економіки // Підприємництво, господарство та право. - 2002. - № 6. - С. 64.
13. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р., № 1618-IV.
14. Щербина В. С. Господарське право: Підручник. – К.: Юрінком-Інтер, 2003. – 544 с.
15. Закон України „Про державну службу” від 16.12.1993 р., № 3723-XII.
16. Закон «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» від 13.12.2001 р., № 2893-II.
17. Закон України "Про засади державної мовної політики" від 03.07.2012 р., № 5029-VI.
18. www.rada.gov.ua